

İRTAD

İRAN VE TURAN TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

*THE JOURNAL OF IRAN AND
TURAN HISTORICAL RESEARCH*

Yıl 1 /Sayı 1

Aralık 2018

Her hakkı mahfuzdur. Ancak Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Yazıların içeriğinden Yazarlar sorumludur.

İRAN VE TURAN TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

(Yıl 1/ Sayı 1 Aralık/2018)

Uluslararası hakemli bir dergidir. Aralık ve Haziran sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.gov.tr/irtad adresinden erişilebilir.

**THE JOURNAL OF IRAN AND TURAN
HISTORICAL RESEARCH**
(Vol 1/ No.1 December 2018)

Is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as December and June issues. The electronic version of the journal can be read at dergipark.gov.tr/irtad.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner
Mehmet DAĞLAR

Editör/ Editor
Mehmet DAĞLAR

Editör Yardımcıları / Vice Editors
Cihan ORUÇ - Halit BAŞ

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Osmangazi Özgüdenli

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Doç. Dr. M. Bilal Çelik

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Altay Tayfun Özcan

Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Şefaattin Deniz

Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Ömer Subaşı,

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Serkan Acar

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Gülay Karadağ Çınar

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Dağlar

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Bayram Arif Köse

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Şenay Yanar

Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Tuba Tombuloğlu

AB ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı

Dr. Hasan Asadi

Mohaghegh Erdebili Üniversitesi Tarih Bölümü

Arş. Gör. Cihan Oruç

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Arş. Gör. Halit Baş

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

DANIŐMA KURULU

Prof. Dr. Ahmet TaŐaĐıl

Yeditepe Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tufan Gündüz

Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu

Prof. Dr. Mehmet AlparĐu

Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Resul Caferiyan

Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Ali İpek

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Nuri Yavuz

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Hüseyin Güneş

Bartın Üniversitesi

Dr. Abbas Ahmedvend

BeheŐti Üniversitesi İslam Tarihi Bölümü

Dr. Muhammed Kazım Rahmeti

İran İslam Ansiklopedisi Kurumu Araştırmacı

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

Dr. Öğrt. Üyesi Selim Serkan Ükten

Aksaray üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

SAYI HAKEMLERİ

Doç. Dr. Ömer Subaşı

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Türkan Arık

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Bayram Arif Köse

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Gonca Sutay

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Şenay Yanar

Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi İsmail Abalı

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bölümü

Dr. Tuba Tombuloğlu

İçişleri Bakanlığı AB ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı

Dr. Öğr. Üyesi Ramazan An

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bölümü

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

KÜRŞAT YILDIRIM	Türk Şehir Tarihinin Kaynağı Olarak Duvar <i>The Wall as a Source of Türkic City History</i>	s. 1-9
MEHDİ HUŞMEND NEHEND	Reşidüddin Fazlullah'ın Türk-Moğol Boyları üzerine Tarih Yazma Metodolojisi <i>Methodology of History of Rashiduddin Fazlullah on Turkish-Mongolian Tribe</i>	s. 10-18
ZÜHRE NUR PEHLİVAN	Muhammed Rıza Şah Döneminde Kaşkaylar <i>Qashqai's in Period of Mohammad Reza Shah</i>	s. 19-42
ERTUĞRUL ERTEKİN	Osmanlı Sünnileştirmesi Bağlamında Lâmiî Çelebi'nin Maktel-i Âli Resul'ü <i>The Maktel-i Âli Resul of Lâmiî Çelebi in The context of Ottoman Sunnification</i>	s. 43-70
KAAN AKAR	İlhanlı Devleti'nde Kullanılan Birtakım Unvan ve İstilahlar <i>Some Titles and Aspirations Used in Ilkhan State</i>	s. 71-103

BAŞLARKEN...

Balkanların batısındaki küçük bir Avrupalı topluluğun, Hırvatların kökeninde bazı Türk izlerini yakaladığımızda, haliyle mevcut edebiyatı tetkik etmek gerekmişti. İran olgusu gerçek manada o zaman, bir yüksek lisans öğrencisi iken karşımıza çıktı, zira bu ulusun kökleriyle ilgili önerilerden biri de kurucu ataları İranî halklara götürüyordu. Biz tarih mezunları dahi İran'ı eski dönemlerde şimdiki devletin sınırlarının ötesinde düşünmezken, uluslararası edebiyat çok eski olmayan dönemlerde bile Altaylardan Karpatlara kadar bütün Avrasya bozkırına İranî unsurları dolduruyordu ve Orta Asya'nın Türklüğü diye bir kavram yoktu. Ceyhun boylarındaki İran-Turan kapışması da buna göre ancak Ortaçağ'daki durumun -daha çok- destani edebiyata yansımaysıydı. Bu noktada Türkiye'deki bilimsel mülkün uluslararası olandan keskin hatlarla kopukluğuna şahitlik ediyoruz. Öte yandan, birinin ifrat, diğersinin tefrit noktasında bulunduğunu, açık verinin gösterdiği mantıklı bir tarihi zeminde buluşulması gerektiğini her fırsatta vurguluyoruz.

İran hiçbir şekilde, eski yurdumuzun batısında, şimdi ise doğumuzda kalan bir devletten ibaret değildir. Zaten tarihi devlete indirgeyerek incelemek en baştan büyük hata teşkil edecektir. Türklüğün ortaya çıkış sürecinin en başından itibaren günümüze kadar en fazla muhatap olduğumuz 'yabancı' topluluklar İranî dilleri konuşan topluluklardır. Yani, 'Tat' kelimesi dönemlik olabilir ama Tatlar Türkler için her dönemlik komşulardı. En eski metinlerden itibaren takip edilebilen veya dil arkeolojisiyle rahat görülebilen dil ilişkileri bunun imzasıdır. Kültür ve inançtaki karşılıklı paylaşımların ise bir sımra tabi olmadığını görüyoruz.

Dolayısıyla, İran dünyası Türk tarihinin bütünleyici bir ögesini teşkil ediyor ve en fazla çalışılması gereken konulardan biri. Ancak maalesef ülkemizdeki İran çalışmalarının zirve noktası sadece Mesnevi ezberlerinden ibaret ve eski

edebiyatın telmihlerinde geçen kişi ve kavramları -o da ted-
kikî değil nakli bilgiye dayanarak- biliyor olmak yeterli bir
gurur meselesi olarak görülüyor. Bu konuda istenen ve
gereken seviyede olmadığımız ortada. Belki işe neleri bil-
mediğimizi bilerek başlamak daha doğru olacaktır. Bu ya-
pılırsa, en azından biz Avrasya tarihçilerinin sık kullanmak
zorunda olduğumuz ‘İranî’, hatta bazen cesaret göstererek
yazdığımız ‘İranca’ gibi tabirleri bilgece bir üslupla ‘Farsî’ ya
da ‘Farsça’ gibi tabirlerle değiştirmemizi nerenlerden kur-
tulmuş oluruz. Fars’ın İran dünyasının sadece bir parçası,
tabii en önemli parçası olduğunu öğrenmemiz bile bu
alandaki büyük bir adım hükmüne geçecektir.

Son dönemdeki çalışmalar hem İran dünyasının, hem de
bir sonraki aşamada İranî dünyanın anlaşılması yolunda
Ülkemizde güzel bir sürece girdiğimizizi işaretlerini veriyor.
Farsça bilen Türk tarihçileri değil sadece, doğrudan İrani-
yatçıların varlığına muhtacıız. Ülkemizdeki filoloji sahalarna
genel olarak tayin edilmiş dar kapsama alanını yırtmaya
yönelik en somut adımların da İraniyat sahasından atılaca-
ğını ummak durumundayız. En somut adımlardan biri de
kuşkusuz bu alanı sahiplenmiş bir süreli yayının hayata ge-
irilmesidir. Ve İran hiçbir şekilde Turan’dan ayırlamaya-
cağından, böyle bir yayının Turan araştırmalarını da kap-
saması doğaldır. Böyle bir girişimde bulunarak *İran ile Tu-
ran Tarihi Araştırmaları Dergisi*’ni (İRTAD) yayınlamaya
başlayan Hocalarımız Mehmet Dağlar ve Cihan Oruç’a ve
emeği geçenlere tebrik ve teşekkürlerimizi iletiyor, hayırlı
olmasını diliyoruz.

Prof. Dr. Osman Karatay

Türk Şehir Tarihinin Kaynağı Olarak Duvar

KÜRŞAT YILDIRIM*

Öz: Tarih araştırmalarında tarih kaynakları esastır. Bu kaynaklardan birisi ise eski şehirlerden kalma harabelerdir, bilhassa duvardır. Tarihçi belli bir şehre, bölgeye dair kaynaklarda okuduğu bilgileri, en doğru bir şekilde duvarları inceleyerek doğrulayabilir. Bu yönüyle duvar, elimizdeki en gerçek, en doğru, en net tarih kaynağıdır. Şehir tarihi araştırmalarında mutlaka duvarı görmek lazımdır. Duvar şehrin yapısını, sınırlarını gösterdiği gibi; şehrin içindeki insana, insanın hayatına, kültürüne de ışık tutabilir.

Anahtar Kelimeler: Duvar, Şehir Tarihi, Tarihi Kaynak.

The Wall as a Source of Turkic City History

Abstract: History sources are essential in historical research. One of these sources is the ruins from the old cities, especially the wall. Historian can verify the information which reads in sources about some region or city by examining the walls in the most accurate way. In this aspect, the wall is the most real, most accurate, clearest history source we have. In city history research, it is necessary to see the wall. As the wall shows the structure and boundaries of the city; it can also illustrate of the life and culture of people.

Key Words: The Wall, City History, Historical Source.

* Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
kursatyildirim@yahoo.com

Giriş

Bilindiği gibi eski Türklerin mühim bir kısmı şehirlerde yaşamışlardır. Bozkırdan farklı bir fizikî, coğrafi ve içtimaî çevrede yaşayan şehirli Türkler kendilerine has bir hayat tarzı geliştirmişlerdir. Bu topluluklar bilhassa Doğu Türkistan ve Maverâünnehir sahasındaki ticaret yolları üzerinde milattan önceki devirlerden beri etrafı duvarlarla veya surlarla çevrili şehirlerde oturmuşlardır. Türkistan sahasındaki şehirlerin yapısını şehir duvarlarına bakarak ele almak bazı araştırmacılar için özel bir alan olmuştur. Şehirler esasen “feodal şehir yapıları” olarak tasnif edilmiş ve bunların duvarları tarih kaynağı olarak ele alınmıştır. Feodal şehrin temel unsuru, şehrin etrafını kuşatan ve şehri dış düşmanlardan, diğer feodal güçlerden, bozkırlılardan, köylüden, çiftçiden ve el üretimi yapanlardan ayırmak için dikilen duvardır¹. İnsanlar farklı yerlerde ve farklı zamanlarda şehirler inşa etmişler, buralarda yaşamışlar, şehirleri boşaltmışlar veya yıkmışlardır. Farklı devirlere ve yerlere ait yapı bakıyeleri, yer bilimin kolonlarını teşkil etmekte, tarihlemeyi sunmakta ve buna bağlı olarak gerçek tarihi değişiklikleri göstermektedir. Gelişen duvarın dinamiği- yani onun inşası, yıkılması ve yeniden inşası- şehrin veya bölgenin siyasî ve içtimaî hayatı ile doğrudan bağlantılıdır. Bu yüzden kale, duvar ve saire yapımı şehir tarihinin araştırılmasında esastır². Türkistan’daki ilk şehirlerde kaleler, hisarlar, yoğun nüfusun dar alanlarda yaşadığı iç şehirler, dar sokaklar, pazarlar, tapınaklar, kamu binaları, tezgâhlar, şehrin dış mahallelerinde zanaatkârlar ve el emekçilerinin meskenleri, mezarlıklar, dış halkada tarım üretimi yapılan bağlar-bahçeler-tarlalar, hayvan otlakları ve bunlarla meşgul olan nüfus vardı. Bu son kesimin zengin olanları şehir içinde yaşarlardı. Orta Çağ şehirleri umumiyetle ihtişamlı tahkimatla çevriliydi. Bu şehirlerde düzenli planlar vardır. İnsanların ve malların yığılması ile bitişik türlü meskenlerin artması sadece idare ve kültürün terakki etmesini değil aynı zamanda zanaat ve ticaret hacminin büyümesiyle şehir yapısında geniş meydanları ortaya çıkarıyordu. Saray, tapınak, kamu binaları, hükümdarların ve soyluların mezarları gibi şehrin ihtişamlı yapıları sadece mimarlık sanatı değil aynı zamanda re-

¹ T. F. Gelah, “K Voprosu İzuçeniya Krepostnıh Sten Feodalnogo Goroda Sredney Azii”, *Uçenye Zapiski*, Vıp. 10, Buhara, 1961, s. 231-232.

² Gelah, *a.g.m.*, s. 233.

sim, heykel ve el işlemleri bakımından da çok zengindi. Yine baskı, damga, mücevher, para gibi mallar, türlü şahsî eşyalar, lüks mallar, ibadet eşyaları, hükümdarlığın maddî göstergeleri olan yazıtlar ile abidelerin hepsi şehirde çok geniş yelpazede el üretimini gerektiriyordu³.

Duvarın Yapısı

Şehir duvarlarının savaş-savunma esasına dayanan fonksiyonu birkaç parçadan meydana gelmektedir: Okçular için sahanlıklı ve mazgallı yüksek burçlar, indirilebilir-kaldırılabilir köprü, duvarların dibinden belli genişlikte içi su dolu hendek, yüksek kuleler ile diğer askerî ve teknik aygıtlar. Şehir duvarlarını inşa etmek için muhtelif malzemeler mevcuttur. Avrupa için bu malzeme sertleştirilmiş kerpiç, yontulmuş taş levhalar ve ağaçtır. Bu tür malzemeler Avrupa şehir duvarlarının uzun süre dayanmasını sağlamıştır. Asya'da ise hemen hep aynı olmak üzere kıyılmış sap ve samanla yoğrulmuş lös kil, yumuşak kerpiç, umumiyetle pişmemiş tuğla, iri parçalı çamur-toprak ve tüm bu malzemeyi bir arada tutmak için gerektiği kadar ağaç kullanılmaktadır⁴. Bilhassa Doğu Türkistan sahasında Taklamakan Çölü etrafındaki şehirlerde *tograk* denen dayanıklı ağaçlardan istifade edilmiştir. Buna göre duvarlar, katı kil katmanları ve duvar hattına çapraz olarak yerleştirilen *tograk* ağacı gövdesi ve dallarıyla dikilmiştir. Bu katmanların genişliği alttan yukarı doğru yükseldikçe azalmaktadır. Duvarın temeli büyük *tograk* ağacı parçaları ve kil ile atılmıştır⁵. Şehir duvarla esasen iki kısma ayrılmaktadır. İlk olarak esas şehir veya iç şehir vardır, buna Arapçada *medîne*, Farsçada ise *şehristan* denmektedir. Dış şehir ise Arapça *rebad* ve Farsça *bîrûn* olarak geçmektedir. Arap coğrafyacıların eserlerinde *şehristan* suru ile *rebad* suru arasında türlü mesafeler zikredilmektedir⁶. Buna göre meselâ, Mukaddesî, Soğd'un payitahtı Semerkand'dan bahsederken şehrin ortasında dört kapılı bir iç kale zikretmektedir⁷. Bununla beraber bilhassa Doğu Türkistan'da şehri üç kısma ayırmak daha doğrudur: Hükümdarın veya beyin

³ L. R. Kızlasov, *Gorodskaya Tsivilizatsiya Sredinnoy i Severnoy Azii*, Moskova, 2006, s. 18.

⁴ Gelah, *a.g.m.*, s. 232.

⁵ A. Stein, *Innermost Asia*, C. I, Oxford, 1928, s. 185.

⁶ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz., Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990, s. 82.

⁷ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, Çev., D. Ahsen Batur, İstanbul, 2015, s. 283.

yaşadığı iç kale; aristokratların, memurların, zanaat erbabının, tüccarların yaşadığı iç ve dış şehir; çiftçi ve hayvancılardan yayıldığı bağlı şehir. Bunların Türkçe adı sırasıyla orduğ, balık ve kıy idi⁸.

Dünyada bilinen iki tür şehir planı vardır: Kare (veya dikdörtgen) ve daire (veya oval). Bazı istisnalar dışında doğudaki şehirlerin kare ve batıdaki şehirlerin ise daire plan üzerine kurulduğu söylenmektedir⁹. Sovyet araştırmacısı T. F. Gelah'ın görüşüne göre şehir duvarları için en iyi plan kare olmalıdır. Karenin köşesinden çok geniş bir etraf gözlenebilmekte ve şehre yapılacak hücumlara 180 dereceye kadar ve kulelerden ise 270 derece kadar açıyla çok rahat atışlar yapılabilmektedir. Yine plan kare olduğunda iki köşeden aynı duvar müdafaa edilebilmekte ve rahat atılabilmektedir. Buna karşılık daire şeklinde bir plan, gözetleme ve atış için geniş bir saha sunmamaktadır. Doğudaki en eski duvarların etrafını çevirdiği şehirler kare plan üzerine kurulmuştur. Sokaklar satranç tahtasının çizgileri gibidir ve meskenler güneş alacak şekilde dizilmiştir. Ana caddeler, pazar meydanları ve saray, şehrin kapılarına bağlanmaktadır¹⁰.

Şehir yapılarının mühim bir parçası şehir duvarları dışındaki kulelerdir. Gözetleme ve işaret kuleleri herhangi bir acil durumu anında merkeze bildiren kadim devrin en hızlı haberleşme imkânlarıdır. Herhangi bir hareketlilik olduğunda kuleden ateş yakılır ve belli mesafedeki diğer kule bu ateşi gördüğünde kendisinden daha ilerideki kuleye ateş yakarak işaret verirdi. Böylece herhangi bir hadise çok kısa bir sürede merkeze ulaştırılırdı. Bu kulelerden Divanü Lûgat-it-Türk'de *kargu* adıyla bahsedilmektedir¹¹. Kulelerin yapımında yerel imkânlar ve malzemeler kullanılmıştır. Kuleler dağlık arazilerde taş ve tuğlaların yığılmasıyla inşa edilirken düzlük ve yeşillik arazilerde ise toprak yığma ve sıvama ile dikilmiştir. Kuleler kare, dikdörtgen ve daire şeklindedir¹².

⁸ Bkz. E. Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Türk Hakan Şehri)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/10-11, 1968, s. 135-215.

⁹ Kızlasov, *a.g.e.*, s. 21-22.

¹⁰ Gelah, *a.g.m.*, s. 246.

¹¹ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, Çev., B. Atalay, Ankara, 2006, s. 426.

¹² Kürşat Yıldırım-Elvin Yıldırım, "Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati V: Kumul-2", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 329, Mayıs 2014., s. 40-41; Kürşat Yıldırım-Elvin Yıldırım, "Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati IX: Kuça", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 333, Eylül 2014, s. 44.

Duvar ve İnsan

Şehrin duvarları ve binaları, eski şehir hayatının türlü yönlerini aksettirmektedir. Duvarlar ve binalar daima aynı ölçülerde kalmayıp, şehir hayatının canlanması veya sönmesiyle genişlemekte veya daralmaktadır. Duvarın durağan olmayışı, şehir hayatının dinamikleri ve şehrin tarihî topografisi hakkında fikir vermektedir¹³.

Şehir duvarları, savaş-savunma maksadından başka dünya görüşü bakımından da mühimdir. Şehrin içinde yaşayanlar kendilerini, kendilerine hayat malzemeleri sağlayan bozkırdan ve tarladan ayırmaktadır. Şehir topraklarının genişlemesi veya daralmasıyla duvarlar başka yerlere taşınmakta veya yeniden inşa edilmektedir. Daha tehlikeli ve düşmanın daha çok saldırabileceği tarafta duvarlar daha da yükseltilmekte ve güçlendirilmektedir¹⁴. Duvarların hususiyetleri şehir müdafaa teşkilatının yapısını göstermektedir. Müdafaa teşkilatı şehir ahalisinin içtimaî bünyesini ortaya koymakta ve böylece şehir duvarı halkın içtimaî bünyesinin ve onun değişmelerinin bir neticesi olmaktadır¹⁵. Meselâ, Kuça Şehri'nin en eski merkezi bugünkü Piran Köyü taraflarındayken şehir duvarları buraları kuşatıyordu ancak daha sonraları şehir merkezi değişince duvarlar da yer değiştirmiştir.

Şehir duvarları, şehir nüfusu için aslında çok hoş bir şey değildir; halk tüm yönlerden duvarlar arasında kapanmıştır ve tabiatın seyrine set çekilmiştir. Şehirde insanlar kesif kalabalık, dar sokaklar ve meydanlar, gayri sıhhi-hastalıklı ortam, kirli-pis kokan hava içinde yaşamaktadır¹⁶.

Buna karşılık şehir aslında tabiattaki kargaşaya karşı bir direnmedir. Dört bir yanı kapatan duvar, insan için dünyanın hudududur. Şehirdeki mesken eski insanın dünyasını belirlemektedir. Çinli için çektiği set ve şehir duvarları kargaşa içindeki dünyadan veya kuzeyli bozkırlıların hücumlarından korunmak içindir. İslâm ananesinde de Yecüc Mecüc'e karşı çekilen setler zikredilmektedir. Yine meselâ, Buhara'daki duvarların yapılmasıyla ilgili *Târih-i Buhârâ*'da halkın gece kapıları kapatıp hırsız ve eşkı-

¹³ G. L. Semenov, *Sogdiyskaya Fortifikatsiya V-VIII Vekov*, Sankt-Peterburg, 1996, s. 3.

¹⁴ Gelah, *a.g.m.*, s. 232.

¹⁵ Semenov, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁶ Gelah, *a.g.m.*, s. 232-233.

yadan korunmak için Buhara Emiri'ne talepte bulunduğu ve böylece duvar örüldüğü kaydedilmektedir¹⁷.

L. R. Kızlasov'a göre etrafı hendekler ve duvarlarla çevrili şehir, ilk semantik düşüncede onun sakinleri ve inşa edicileri tarafından evrende dünyanın bir görüntüsü olarak belirmektedir. Saray ve etrafındaki hisar, bir ziggurat veya tapınaklarla birlikte daima diğer yapılardan yüksekte ve umumiyetle tabii bir tepede, tıpkı evrenin dikey ekseninde yer alır gibi kurulmuştur. Hükümdar veya krallar saraylarıyla kendilerini göktekilerle eşit hâle getirmeye çalışmışlardır. Yine galiba bu yüzden ki her tapınak göğe doğru yükselmiştir¹⁸. Bu tür yapıların yapılmasında şehre hâkim olma, her şeyi görme isteği de elbette tesir etmiş olmalıdır.

Şehir duvarları savaş-savunma ve istihkâm yapıları olmaktan başka şehir mimarisinin abidevî numunesidir. Duvarlar şehri süsleyip şehrin kendine has görüntüsü ile nüfusun içtimaî seviyesini aksettirmekte ve şehrin yüzü olmaktadır. Böylece bunlar tarihî olduğu kadar sanat bakımından da mühimdir. Türkistan'da şehir duvarları Avrupa'da olduğu gibi halk ve ustalar eliyle bir plan çerçevesinde sadece sipariş edilmiş sanat zevklerine göre değil ustaların da meyillerine göre örülmüştür. Duvarların silueti sıklıkla etraftaki tabii peyzajla harmanlanmış ve esasen millî sanatın tatbikatı olarak ortaya çıkmıştır¹⁹. Şehir duvarlarını incelemek şehrin mimarî yapısını açığa çıkartır ki buna resimlerdeki şehir suretleri ve imajları ile metal işlemlerdeki ve sikkelerdeki muhteviyat yardım etmektedir. Duvar, şehrin cephesi veya yüzüdür ve yine hiç şüphe yok ki estetik ve prestij yönüdür²⁰.

Sonuç

Türklerin şehirde yaşayan kesimi, etrafı duvarla çevrili alanlarda yaşamışlardır. Bu Türklerin hayatını anlamak için duvarı çok iyi tanımak gerekmektedir. Duvarlar, şehri anlatır. Şehre dair çoğu bilgimizi duvarı inceleyerek edinebilir veya tamamlayabilir, hayallerimizdeki şehri duvarla müşahhaslaştırabiliriz. Şehir canlı bir organ gibidir. Dikilir, uzar, kısalır, kalınlaşır, yükselir, yıkılır, tekrar dikilir veya boşalan şehirle kaderine terk edilir. Duvarın

¹⁷ Narşahî, *Tarih-i Buhârâ*, Farsçadan Trc.: Erkan Göksu, Ankara, 2013, s. 52.

¹⁸ Kızlasov, *a.g.e.*, s. 20-21.

¹⁹ Gelah, *a.g.m.*, s. 233.

²⁰ Semenov, *a.g.e.*, s. 4.

incelenmesiyle şehrin geçirdiği merhaleler anlaşılabilir. Duvar bir canlı varlık gibi doğrudan doğruya şehir ahalisinin hayatına bağlı yaşar, şehrin sosyal ve ekonomik yapısını yansıtır; mesela şehir içinde şehri kısımlara ayıran duvarlar şehirdeki sınıflar hakkında bilgi verir. Duvarın yapıldığı malzeme bölgenin kaynaklarını veya duvarın şekli ve süslemesi halkın sanatını ve dünya görüşünü anlatır. Sadece şehir duvarlarının köşeli veya oval oluşu dahi birçok bakımdan anlamlıdır. Dolayısıyla duvar deyip geçmemelidir. Duvar, Türk şehir tarihi için bir kaynaktır. Esasında duvar, elimizdeki en gerçek, en doğru, en net tarih kaynağıdır. Şehir tarihi araştırmalarında yazılı kaynaklar ve arkeolojik çalışmalar dışında sahaya çıkıp şehrin duvarlarını incelemek lazımdır.

Kaynakça

BARTHOLD, V. V, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz, Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990.

ESİN, E., “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Türk Hakan Şehri)”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/10-11, 1968, s. 135-215.

GELAH, T. F., “K Voprosu İzüçeniya Krepostnih Sten Feodalnogo Goroda Sredney Azii”, *Uçenye Zapiski*, Vip. 10, Buhara, 1961, s. 231-246.

İBN HALDUN, *Mukaddime*, C. II, Çev., Z. Kadiri Ugan, M.E.B. Yay., İstanbul, 1996.

KÂŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, Çev., B. Atalay, Ankara, 2006.

NARŞAHÎ, *Târih-i Buhârâ*, Farsçadan Trc.: Erkan Göksu, Ankara, 2013.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, İstanbul, 2014.

KIZLASOV, L. R., *Gorodskaya Tsivilizatsiya Sredinnoy i Severnoy Azii*, Moskva, 2006.

MUKADDESÎ, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, Çev., D. Ahsen Batur, İstanbul, 2015.

SEMENOV, G. L., *Sogdiyskaya Fortifikatsiya V-VIII Vekov*, Sankt-Peterburg, 1996.

STEİN, A., *Innermost Asia*, C. I, Oxford, 1928.

YILDIRIM, Kürşat-Elvin Yıldırım, “Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati V: Kumul-2”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 329, Mayıs 2014., s. 39-42.

YILDIRIM, Kürşat- YILDIRIM, Elvin “Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati IX: Kuça”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 333, Eylül 2014, s. 37-42.

YILDIRIM, Kürşat- YILDIRIM, Elvin “Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati VIII: Turfan-2”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 332, Ağustos 2014, s. 41-46.

YILDIRIM, Kürşat, *Doğu Türkistan'ın Tarihî Coğrafyası*, Ötüken Yay., İstanbul, 2016

Reşidüddin Fazlullah'ın Türk-Moğol Boyları üzerine Tarih Yazma Metodolojisi

MEHDİ HUŞMEND NEHEND*

Öz: İlhanlılar döneminde tarihsel durum ve zemine uygun olarak şifahi ve yazılı kaynaklar, bilim ve hâkimiyet halkalarının Türk ve Moğul tarihi konusunda tarih yazma istekleri doğrultusunda olmuştur. Reşidüddin Fazlullah kendi zamanına ait gerçeklerin etkisi altında, tarihsel yazılı kaynakları düzenlemiş ve onları inceleyerek dengelemiş ve sonuç olarak sözlü rivayetlerle kendi tarihsel tarzını yaratmıştır. Reşidüddin kendi yazılarını araştırma alanında ve şifahi kaynaklarla beraber düzenlemiş ve geçerliliği Türk ve Moğul rivayetlerine vermiştir. O her tür tarihsel ve yazılı rivayetleri ki şifahi söylenceler ve boyların kuruluşu hakkında bilgiler tarafından doğrulanmayınca kendi yazılarına aktarmamış ve sadece onların adlarından bahsederek tarihsel bağlamından çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarih yazımı, Reşidüddin, Moğollar, Türkler

Methodology of History of Rashiduddin Fazlullah on Turkish-Mongolian Tribe

During the rule of Ilkhanate, through the created historical background and contexts, in the relationship of knowledge group with the circle of sovereignty, oral and written sources as well as the will to create historiographical works, had appeared in the history of Turks and Mongols theme. Rashid-al-Din Fazlullah Hamadani, wrote the history of Turks and Mongols under the influence of the realities, needs and necessities of his time, by arranging the resources of the Mongols historical texts and comparing and analyzing them with data from other sources and finally, he strengthened his writing by appealing to oral narratives. Rashid al-Din has measured his writings in the field of study, along with oral resources and has given authenticity to oral narratives of Turks and Mongols. He has not set up any historical and written narrative in his own compilation that did not confirm oral narrator's words and the structure of the its existing clans and he has removed its relevance from its historiography with a brief reference to the origin of the narrative.

Abstract: Key Words: Historiography, Khajeh Rashid al-Din, Mongols, Dynasty Institution, Turks.

*Tebriz Üniversitesi Hukuk ve Sosyal bilimler Fakültesi Tarih bölümü Doktora Öğrencisi, mehdinahand24@gmail.com

Giriş

Hicri 7. asrın tarihi ve sosyal koşulları göze alınca İslam tarihinde bu dönem, Türklerin kimliklerini geri kazandıkları ve dünya ve İslam tarihinde kültürel ve dilsel anlamda önemli ve etkili bir şekilde ortaya çıktıkları dönem olmuştur. Türklerin farklı kimlik gruplarında ve dilsel, fikirsel, kültürel farklı özellikleri ile İslam dininin ilk doğuş ve yayılışından itibaren tarihi ve dini belgelerde izlerine raslamak mümkündür. İslam dininin etki alanındaki topraklara geçtikten ve etkili olduktan kısa bir süre sonra, yöneticilik becerileri ve askeri güçlerinden dolayı, Türk sultanları İslam topraklarının geleceğini ve hükümetini ele almışlardır. Bu dönemden sonra, özellikle Selçuklular önderliğinde olan Türk budunları İslam dünyasının politik dengelerini değiştirmiştir. Türkler dini göstergelere uymuş, kendi aşiret yapıları ve güç hiyerarşileri ile takdir edici savaşlar yapmışlar ve bu savaşlar zaman geçtikçe bile önemini yitirmemiştir. Türklerin bu dönem sosyal ve tarihi yaşamları, İslam topluluğu içerisinde bulunmaları göz önüne alınarak anlaşılabilir. Bu dönemde Selçuklular Türk kimlikli en büyük göçebe grup olarak müslüman topraklarına geçmişlerdir; oysa onlar önceden müslüman olmuş ve kendi gelecekleri için yetkiye sahiplerdi.¹ Selçuklular tüm dilsel ve kültürel kimlikleri ile yeni koşullara adapte olabilme ve ihtiyaçlarla tesisleri kendi istekleri doğrultusunda kullanma yeteneğine sahiplerdi.² Selçukluların müslüman topluluk ve dinsel kimliği ile uyumları o kadar iyi olmuştu ki onlar en önemli tarih yapan grup oldukları halde, kendi yarattıkları tarihsel olaylara bile dikkat etmemiş ve tarihlerini resmi olarak ele almamışlardır.³ Hicri 6. asırda Türk ve Moğol toplulukları arasındaki etkileşim sonucunda ise kendine özgü tarihsel süreç başlamış ve bu süreçte Moğol liderlerinden Timuçin adlı biri Moğolistan'da Türk ve Moğol boylarının önderliğini ele almıştır. Timuçin kendine özgü sert yapılı askeri ve politik usüllere dayanarak, zaten iki farklı kimliğe malik olan Türk ve Moğol ailelerini birleştirerek yeni boylarla birlikte görünüşe göre birleşik ama aslında ayrı etnik gruplu

¹Osman Aziz Başan, "The Great Seljuks in Turkish Historiography", Phd, University of Edinburgh, 2002, s.76.

² Rene Grouse, *Çehre-i Asya*, Çev. Ghulamali Sayyar, Tahran, 1375, s.61.

³ Muhammed bin Abdül-Jabbar Utbi, *Tercüme-i Tarih-i Yemini*, Nasih bin Zafer Carfadegani, Tashih-i Cafer Şuar, Tahran, İntişarat-İlmi Ferhengi, 1374, s.9.

askeri güç yaratmıştır. Bunlar, sonraları tarihsel olaylarla, göçler ve aralıklarla tekrarlanan savaş yolculuklarıyla kaderlerini birleştirerek kendi varlıklarını ve kimliklerini Moğol imparatorluğu topraklarında yaşatmışlardır.⁴

Moğolların Hicri 7. asrın başlarında büyük İslam topraklarını fethettikten sonra doğal olarak bu tarihsel gerçeklik, İslam topraklarını da kapsamı altına aldı. Hicri 7. yüzyılın başlarında Moğollar kendi saldırılarıyla İslami hükümetlerini ortadan kaldırmış ve dini topluluk ilkelerini halifelik organı ile birleştirmiştir. Ayrıca aynı yüzyılın ortalarında, İlhanlılar hükümetini oluşturmak amacıyla, Türk ve Moğol kabileleri Cengiz Hanın onlara bahsettiği yapı ve disiplinle birlikte kendi İslam dışı inançlarıyla İslam hükümdarları ve halifeliği topraklarına geçerek H.656 (1258) yılında halifeliği devirdiler. İslam dışı Moğol ve Uygur Türk boyları bu savaş ve idari güçlerin çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Bu kabileler İslam topraklarına yayıldıklarında yerli Türk, Arap ve Tacik kabileleri İslami hükümet çerçevesinde yeni islami kimlik kazanmışlardı ve onların kültür ve inançları büyük değişim göstermişti. Moğollar kendileriyle savaş ve katliam sonucu destek veren maceracı savaşçı güçler ile birlikte kültür, inanç, dil ve en önemlisi tarihsel bilgi getirmişlerdir. Bu durum daha sonra tarih kitapları yazma ve kapsamlı ulusal yaklaşımlara ulaşmıştır. Reşidüddin Fazlullah Hoca en tanınmış İslam tarihi bürokratlarından biri olarak Türk ve Moğol tarihini yazma unsurlarından olan ünlü eseri *Camiut-Tevarih* kitabını miras olarak bırakmıştır.⁵

Reşidüddin Fazlullah'ın Bakış Açısından Tarihın Yeri ve Önemi

Fazlullah bin Ebi El-Heyrat ve Reşid Tabib Hemedani olarak bilinen, Moğul İlhanlıları döneminin hekim, vezir ve tarihçisi, yaklaşık H. 648(1247) yılında Hemedan'da bilim sahibi ve etkili bir ailede dünyaya göz açtı. O atasından öğrendiği tıp ilminden dolayı Abaqa Han (1262-1279) döneminde İlhanlılar sarayına geçti ve yükseliş dönemini geçirdikten sonra H 669 (1268) yılının sonlarında 7. Moğol İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın yanında görev yaptı. Reşidüddin "bilim sahibi, akıllı, fikirli ve

⁴Rene Grouse, *İmpiraturi-e Şhraneverdan*, Çev. Abdülhüseyin Meykede, Tahran, Būngah-i Tercüme ve Neşr-i Kitap, 1353, s.349-354.

⁵Menuçehr Mürtezavi, "Cami üt-Tevarih ve Müellif-i Vakii-i An", *Mecelle-i Danişked-e-i Edebiyat ve Ulum İnsani*, 56, Tebriz 1340, s.92;

becerikli insanları” kast ederek tarihi şöyle açıklıyor: “Herhangi bir eşi ve benzeri az bulunan sıra dışı ve tuhaf olayların kaydı ve düzenlenmesi, ve onun defterlerde kaydedilmesidir.”⁶ Öncelikle bunun farkında olunulmalı ki Reşidüddin belirttiği gibi ve onun tarihini yazdığı ve konu ettiği kabile ve hükümetler tarihsel bilince maliklerdir. Mesela; Sultan Gazan ve Sultan Muhammed Hüdabende gibi hükümdarlar Türk ve Moğol tarihini biliyorlardı.⁷ Reşidüddin şöyle der: “Moğollarda ata-baba kültürlerini yaşatmak alışkanlıktır ve dünyaya gelen her çocuğu eğitip soylarını öğretirler.”⁸ Cengiz Han’ın hanedanının başka üyeleri ve diğer büyük Moğol liderlerinin tarihin “gerçek dışı” olan rivayetleri üzerine düşünceleri Moğol tarihinden anlatılan bazı hikayeler Moğollar arasında tarihsel bilginin varlığının göstergesidir.⁹ Bu gerçek Reşidüddin’in çalışmalarını bazı yönlerden etkilemiştir ve metodolojisinin güçlendirilmesi için şifahi olan kaynaklara yönelmesine neden olmuştur. Reşidüddin’in büyük eserinin giriş bölümünde İlhanlı Gazan Han’ın uygulamalarının tarihini yazması gerektiğine vurgu yaparak tarih yazıcılığını kendi iç isteği olmadığını bildirmiş ve böylelikle işin aşırı büyüklüğünü belirtmiştir. O yazdığı türlü eserlerinden “eşi bulunmaz” sıfatını sadece Camiü’l Tevarih kitabına vermiştir.¹⁰ Diğer taraftan Sultan Muhammed Hudabende bu kitabın yazılarının tümünün doğru olduğunu ve “hiç kimsenin itiraz edemediğini” söylemiş ve tüm Türk ve Moğol tarihini bilen şahısların hepsi bu tarihi gerçek bulmuş ve “inkar edilemez olduğunu ve ondan daha doğru, daha araştırmacı ve daha açık tarih kimse yazmamıştır”¹¹ demiştir. Gazan Tarihi’nin giriş bölümüne baktığımızda İlhanlıların resmi tutumlarının etkisi Reşidüddin’in tarih yazma çalışmalarında açıkça görülmektedir.

Hoca’nın bakış açısından, tarih yazıcılığı “hekimler ve alimlerin alışkanlık ve işi” olmuştur bunun yanı sıra tarih yazıcıları insanların “ardılları ve torunlarının” ahlak öğretmenleridirler ki “her çağın önemli iyi ve kötü olaylarını” gelen nesillerin

⁶Hoca Reşidüddin Hemedani, *Cami Üt Tevarih*, Tashih ve Tahşiye Muhammed Roşen, j 1, Tahrân, Neşr: Albürz, 1373, s.32.

⁷Hemedani, a.g.e., s.8 ve 28-29.

⁸Hemedani, a.g.e., s.223.

⁹Hemedani, a.g.e., s.24 ve 309.

¹⁰Hemedani, a.g.e., s.9.

¹¹Hemedani, a.g.e., s.14.

geçmişteki durumları görmesini oluşturmuşlardır.¹² O tarihsel kanıtların getirmesi ile tarihin mutlak önemini ve tarih yazıcılarının makamını belirtmiş ve sonuçta “hatipler ve tarihçileri” hükümetlerin “en büyük ve en iyi” duacıları olarak adlandırmıştır. Onun bakışından tarih yazıcıları kendi zamanlarının tüm ilimlerinde başarılı ve becerikli olmalıydılar.¹³ Reşidüddin’in bakışına göre tarihçinin bu yeri daha çok Cengiz Han’ın yükselişi ile ilgilidir. Bunun nedeni ise bu olayın büyük ve olağanüstü tarihi olay olmasıdır ve bu tarih yazıcılığında önemli bir nedendir ki tarih boyunca hiç bir olay Cengiz Han’ın yaptığı düzenlemelerden büyük olmamıştır.¹⁴ Bu düzenlemeler tamamıyla bir yüce amaç doğrultusunda olmuştur “az bulunan durumlar ve büyük olaylar Moğol devletinin yükselişi sırasında yaşanmış günlerin, ayların geçmesi ile, yılların kayboluşuyla eskimez ve gizli kalmaz”.¹⁵

Reşidüddin Fazlullah’ın Tarih Yazıcılığında Türk ve Moğol Tarihi ile İlgili Konular ve Sorunlar

Türk ve Moğol tarihinin en önemli sorunu olarak, yazılı “doğru” kaynakların olmaması ve diğer taraftan “sahte” eserlerin yaratılmasıdır. Bu tarihsel paradoks, her zaman Türkler ve Moğollarla ilgili politik ve pratik bilgi eksikliğini göstermektedir. Bu yüzden H. 7. yüzyılda Türk ve Moğol hanları ve liderleri önderliğindeki Türkistan kabilelerinin etkili hareketleri, sadece kabile ve şehir seçkinlerinin bakışından değil İlhanlılar ve Moğol sultanlarının bakışından da gizli kalmamıştır. Böylece, Reşidüddin Fazlullah İlhanlı hükümetinin resmi tarihini yazarken ciddi güçlükler ve sorunlarla karşı karşıya kalmış olmalıdır. Reşidüddin’in ‘Gazan Tarihi’ hakkında olan sorunlar ve konuları şu şekilde sınıflandırmaktadır:

- a. Konu dışı yazılı tarih yazma kaynaklarının olmaması,
- b. yazılı tarih yazma kaynaklarının “sahte” yanlış ve güçsüz olması,

¹² Hemedani, a.g.e., s.33.

¹³ Hemedani, a.g.e., s.12.

¹⁴ Hemedani, a.g.e., s.32.

¹⁵ Hemedani, a.g.e., s.35-36.

- c. tarih yazma kaynaklarının yetersiz ve kronoloji dışı olması,¹⁶
- d. sözlü anlatıların çeşitli ve bazen çelişkili olması,
- e. “Altan Defter” kutsallığı nedeniyle İlhan tarafından her hangi bir yazılı belgeyi sağlamamak.

Tarih-i Gazani ve Reşidüddin'in Tarihyazma Kaynakları

Reşidüddin *Cami'ül Tevarih* eserinin birinci cildinde, Camiü'l Tevarih eserinin Cengiz Han, ataları ve onun soyundan gelenler özellikle İlhanlılar, Sultan Gazan Han'a kadar olan kısım ele alınmıştır.¹⁷ Reşidüddin kitabın başlangıç bölümünde kendi yazma nedenini konu etmiş ve eleştirel bakışıyla Moğolların etkili savaşlarının ardından söylenen anlatıları özetlemiştir.¹⁸ O önceki eserlere bu negatif bakışıyla, Türk ve Moğol tarihinin tarih yazıcılığı konusunda kendisinin doğru olarak gördüğü kaynakları özetlemiştir.¹⁹ Reşidüddin genellikle kendi kitabının diğer bölümlerinde de gösterdiği gibi kendi tarihyazma kaynaklarının gerçek durum ve koşulunu kontrol etmiş ve onları Cengiz Han'ın hazinesinde korunan anlatılar ve hikayeler olarak bilmıştır. Reşidüddin'in önemli kaynaklarından en önemlisi İlhanlı emir ve hükümete yakın şahıslarda bulunan ve “Altan Defter” denilen eserdir.²⁰ Altan Defter Moğolların ve onlara yakın Türklerin kökenlerini araştırma konularını içermektedir. Bu yazılı anlatılar ve hikayeler ilk kez bir tarihçinin ulaşımına sunulmuştur. Böylelikle İlhanlıların güvenle kabul ettikleri ilk tarihçi olmuştur.²¹ Bazı araştırmacıların, Camiü't Tevarih'i sadece Moğolca ve Çince metinlerin Farsçaya çevirmek ve bunları birbir anlatmaktan ibaret olduğu iddialarına bakmayarak Reşidüddin'in kendi metodolojisi ile tarihini düzenlediğini göre-

¹⁶ Paul D. Buell'in araştırmalarına esasen “Altan Depter” ve “Kök Depter” raporları kronolojik verilmiştir. Bkz. Paul D. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Many land, and Oxford 2003, s.105 ve 182.

¹⁷Pervin Azer Türkmeni, “Reşidüddin Fazlullah Hemedani ve Cami Üt Tevarih”, *Peju-heşname Ülum İnsani*, 34, Daneşgah şehit Behişt, 1381, 220.

¹⁸ Hemedani, a.g.e., s.34-35.

¹⁹Thomas T. Allsen *Cultura and Conquest in Mongol Eurasia*. Cambridge Studies in Islamic Civilization. Cambridge University Press, 2001, s.78.

²⁰ Hemedani, a.g.e., s.227.

²¹ Hemedani, a.g.e., 104; Mehdi Ziyai, *Tarih-i Cihangüşayi Cüveyni ve Aine-e Cami'üt Tevarih Reşidi ve Berresi-e Zeban ve Beyan-e her do Kitap, İntişarat-i Leyali*, 1388, s.70.

ceğiz.²² Jone Paul, Reşidüddinin kullandığı kaynakların Avrupa ve Doğu Asya kaynakları olduğunu anlamış; ama bilinen kaynaklardan başka, kendi iddia ettiği eserlere dokunmamıştır.²³

Reşidüddin kendi eserinin değişik yerlerinde, *Altan Defter*²⁴, *Turat*²⁵, *Hatay Tarihi*²⁶ gibi eserlerden, İbn Asir'in yazdığı *Elkamil-i fi Tarihi*²⁷, *Tarihi Cihanguşayi Cüveyni*, Hoca Nasireddin Tusi'nin eseri olan *Fetihname*²⁸ den ve bazı dikkatleri nazara alarak *Moğulların Gizli Tarihini*'den²⁹ de kendi tarihyazma geleneğine uygun yazılı kaynaklar olarak bahsetmiştir. Reşidüddin kendi yazısında açıkca Moğolların hakimiyeti altında olan milletlerin tarihi kaynaklarının varlığını söylemiştir. Adı geçen dönemde Moğol imparatorluğu kendi döneminin en geniş topraklara malikti ve “yer yüzünün yaşam alanları Cengiz Han'ın ailesinin emrinde” idi. Bu nedenle Reşidüddin Hoca'nın bilgi kaynaklarını birçok alim ile farklı coğrafi bölgelerden Hatay, Türkistan, Hint, Keşmir, Tibet, Uygur ve Arap ve batılı kavimler oluşturuyordu.³⁰ Reşidüddin Hoca'nın tanıklığıyla bu “dinler ve milletler” in her biri kendi halklarının tarihi, hikayeleri ve inançlarına ait bir yazılı nushaları vardı. Yazılı olmayan kısımları ise ağızdan ağıza aktararak gelen bilgiler oluşturmuştur.³¹ Reşidüddinin sürekli belirttiği gibi Moğol İlhanının emrini takiben, Türk ve Moğol tarihini yazmaya başlamıştır. Reşidüddin Gazan Han'ın anlatılar alanında en bilgin insanlardan biri olmasını nazara alarak, Camiü'l Tevarihî kusursuz yazmaya çalışmıştır. Reşidüddin yazılı anlatıları tamamlamak için, onların sıralanması ve düzene salınmasında İlhan yönetimi altında bulunan “çeşitli Hatay, Hint, Uygur, Kıpçak ve başka milletlerin ve inançların bilgin ve hakimlerinden” ve “halkın tüm esnaf ve bölümlerinden” yararlanmıştır.³²

²² Christopher P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. Facts on File, Inc. New York. 2004, s.386.

²³ Buell, a.g.e., XLII.

²⁴ Hemedani, a.g.e., s.227, 592.

²⁵ Hemedani, a.g.e., s.47.

²⁶ Hemedani, a.g.e., s.646.

²⁷ Hemedani, a.g.e., s. 306.

²⁸ Türkmeni, a.g.e., s.207.

²⁹ Buell, a.g.e., s.111.

³⁰ İbrahim Kafesoğlu, “Türk Tarihinde Moğullar ve Cengiz Meselesi”, *Tarih Dergisi*, 8, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1953, s.106.

³¹ Hemedani, a.g.e., s.9.

³² Buell, 2003, 217.

Sonuç

Türk ve Moğol kabilelerinin İslam topraklarına gelmesiyle, Moğolların tarihi bilgisi ve dikkatleri nedeniyle önemli tarih yazma çabaları yaşanmıştır. Bu çalışmalar dini, genel, hanedan ve hatta evrensel tarih yazma alanlarını kapsamıştır. Reşidüddin Fazlullah'ın *Cami üt Tevarih*'in kapsamlı kitabını İlhan'ın emri üzerine yazdığı ve nihayetinde onu teyit ettiği düşünüldüğünde, resmi görünümün Türklerin ve Moğolların tarihi üzerindeki etkilerinin derinliği açıktır. Evrensel tarihin yazımı İlhan'a ilgi duysa da, kabilelerin ve toprakların egemenliği başında olduğu dönemde Türk ve Moğol kabileleri tarihinin doğru yazılması vurgulanması ilginçtir. Hoca'nın çeşitli tarihleri arasında, kavim-il tarihi, kendine özel metodoloji alanında bir yenilik ve inovasyon göstergesidir. O, Türk ve Moğolların tarihini sözlü ve yazılı epistemolojik bilgiye dayanarak yazmış ve sonuçta Sözlü anlatıları sözlü anlatılar ve boyların görünen yaşam alanında doğrulanmasıyla kanıtlamıştır. Elbette bu anlaşılabilir bir durumdur, çünkü Gazan Han Türk ve Moğol töre ve geleneklerine dayanarak, il gücü ve kurumları ile egemenliği elde etmiş, onun ve Hocan'ın çıkış noktası da il yaşamı ve düşüncesinden kaynaklanmıştır. Cengiz hanedanlığının dayanıklılığı, ailesinin Moğol tarihin benimsemekten dolayı bu önemli görev, tarihçiler tarafından dağıtıldığı durumda, Hoca'nın ele aldığı konu ne kadar önem taşıdığı aydınlaşır. Reşidüddin Hoca *Tarih-i Mubarek Gazani* kitabında, zaman ve mekân boyutuna bağlı olarak galiba sıklıkla çelişkili ve düzensiz, yazılı ve sözlü anlatımlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle, tüm yazılı ve sözlü anlatılar Türk ve Moğol kabilelerinin nesnel yaşantısında test edilmiş ve vücut yapısı, metnine uymayan anlatılar kaldırılmıştır. Öte yandan, Reşidüddin kabilelerin ve üyelerin savaşlarda, kıyılarda ve olaylarda yer almasına kendi tarih yazıcılığında önem ve asalet sağlamağna rağmen; savaşlara ve olaylara önem vermemiştir.

KAYNAKÇA

ATWOOD, Christopher P., *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. Facts on File, Inc. New York. 2004.

ALLSEN, Thomas T., *Cultura and Conquest in Mongol Eurasia*. Cambridge Studies in Islamic Civilization. Cambridge University Press. 2001.

BAŞAN, Osman Aziz , *The Great Seljuks In Turkish Historiography*, PH.D Thesis, University of Edinburgh, 2002.

BUELL, Paul D, *Historical dictionary of the Mongol world empire*, The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Many land, and Oxford 2003.

GROUSE, Rene, *İmpiraturi-e Sehraneverdan*, Çev. Abdülhüseyin Meykede, Tahran, Büngah-i Tercüme ve Neşr-i Kitap, 1353.

GROUSE, Rene, *Çehre-i Asia*, Çev. Ghulamali Sayyar, Tahran, 1375.

HEMEDANİ, Hoca Reşidüddin, *Cami Üt Tevarih*, Tashih ve Tahşiye Muhammed Roşen, j 1, Tahran, Neşr Albürz, 1373.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Tarihinde Moğullar ve Cengiz Meselesi*, *Tarih Dergisi*, 8, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1953. 105- 136.

MÜRTEZEVİ, Menuçehr, “Cami üt-Tevarih ve Müellif-i Vakii-i An”, *Mecelle-i Danişkede-i Edebiyat ve Ülum İnsani*, 56, Tebriz 1340. 31-92.

TÜRKMENİ Azer Pervin, “Reşidüddin Fazlullah Hemedani ve Cami Üt Tevarih”, *Pejuheşname Ülum İnsani*, 34, Daneşgah şehit Behişt 1381. 191-220.

UTBİ, Muhammed bin Abdul-Jabbar, *Tercüme-i Tarih-i Yemini*, Nasih bin Zafer Carfadegani, Tashih-i Cafer Şuar, Tahran, Şerekt-i İntişarat-i İlmi Ferhengi, 1374.

ZİYAI, Mehdi, *Tarix-e Cihangüşayi Cüveyni ve Aine-e Cami Üt Tevarih Reşidi ve Berresi-e Zeban ve Beyan-e her do Kitap*, İntişarat-i Leyali, 1388.

Muhammed Rıza Şah Döneminde Kaşkaylar

ZÜHRE NUR PEHLİVAN*

Öz: İran, Büyük Selçuklularla birlikte Rıza Şah Pehlevi dönemine kadar büyük ölçüde Türk devletlerinin hüküm sürdüğü, nüfus ve kültürel çeşitlilik itibarıyla da medeniyetlerin beşiği olagelmış bir coğrafyadır. Bunun tabii sonucu olarak da günümüzde İran'ın etnik bünyesinin büyük çoğunluğunu Türkler oluşturmaktadır. Türk toplulukları içerisinde kalabalık nüfusa sahip olup en çok göze çarpan aşiretlerden birisi de Kaşkaylardır. Kaşkaylar, İran'da Nadir Şah Afşar ve Kaçarlar gibi Türk hanedanlarının hakimiyeti altında siyasi açıdan inişli çıkışlı bir yapı olarak varlıklarını devam ettirmekle beraber sosyal açıdan Türk yönetimi sona erene kadar göçebe yaşam tarzını idame ettirmişlerdir. Ancak hanedanın etnik kimliğinin değişmesiyle yani Rıza Şah Pehlevi'nin, ardından Muhammed Rıza Şah Pehlevi'nin başa gelmesiyle Pan-Farsist uygulamalar takip edilmeye başlandı. Rıza Şah Pehlevi ve Muhammed Rıza Şah Pehlevi döneminde Kaşkayların, göçebe yaşam tarzları ve Türk kimlikleri yok edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Buna mukabil Kaşkaylar bağımsızlık mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Çalışmamızda "Muhammed Rıza Şah Pehlevi döneminde uygulanan Pan-Farsizm politikaları, Kaşkayların tepkileri, söz konusu politikaların başarı oranı ve gelecek kuşaklara etkisi" ele alınacaktır. Çalışmamızda Muhammed Rıza Şah Pehlevi'nin Kaşkayların siyasi, sosyal, kültürel hayatlarına tesiri ve söz konusu kabilenin akıbetleri incelenmiştir. Rıza Şah Pehlevi ve Muhammed Rıza Şah Pehlevi dönemleri boyunca uygulanan milliyetçi politikalara rağmen geleneksel yaşam biçimi konusundaki hassasiyetleri, konar-göçer yaşam tarzlarını devam ettirme çabaları ve sosya-kültürel adetlerini korumacı tavırları dikkate alınarak Kaşkayların bir ölçüde milli benliklerini koruyabildikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, Pan-Farsizm Politikaları, Muhammed Rıza Şah Pehlevi, Kaşkaylar.

*Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, znurpeh@hotmail.com.

Qashqai's in Period of Mohammad Reza Shah

Abstract: Iran, along with the Great Seljuks, is a geography which has been dominated by the Turkish states until period of Reza Shah Pahlavi and the cradle of civilizations by population and cultural diversity. As a result, today Turks constitute the vast majority of the Iranian ethnic community. Qashqai's is one of the most remarkable tribes in the Turkish communities, and which has a crowded population. Qashqai's under dominance of Turkish dynasties such as Nadir Shah Afshar and Qacars in Iran, maintained its existence as a politically fluctuating structure and maintained its nomadic lifestyle until the Turkish administration ended as socially. But with the change of the ethnic identity of the dynasty, Pan-Persian practices began to be followed by Reza Shah Pahlavi, followed by Muhammad Reza Shah Pahlavi. In period Reza Shah Pahlavi and Mohammad Reza Shah Pahlavi, Qashqai's, nomadic lifestyles and Turkish identities were tried to be destroyed. In response to this, Qashqai's continued their struggle for independence. In our work, "Pan-Persian policies applied during the reign of Muhammad Riza Shah Pahlavi, the reactions of Qashqai's, the success rate of the mentioned policies and their influence on future generations" will be examined. We used English, Persian, Azerbaijani and Turkish literature in our study. In our study, the influence of Mohammad Reza Shah Pahlavi on the political, social and cultural lives of the Qashqai's and the fate of the tribe were examined. Despite the nationalist policies implemented during the periods of Reza Shah Pehlevi and Mohammad Reza Pahlavi, it was determined that Qashqai's to a degree could protect their national selves by taking into consideration the sensitivities of traditional life style, efforts to maintain their constitutional and cultural traditions.

Key Words: Iran, Pan-Persian policies, Muhammad Reza Shah Pahlavi, Qashqai's.

Giriş

Coğrafi önemi hasebiyle medeniyetlerin buluşma noktası olan İran, zamanla Türkler için önemli bir yurt vazifesi gören yerlerden biri haline geldi. İran'da birçok Türk menşeli devlet kurulmasına rağmen Türk hakimiyeti, özellikle de Türkmen oymaklarından beslenen Safevi Devleti'nin zuhur edişiyile asıl hüviyetine kavuştu. Türk-Şii sentezi yaşanarak bölgede yeni bir kimlik meydana geldi. İran'da yaşayan bütün etnik grupları birleştiren bu yeni kimlik yani Şiilik, toplum içinde de belirleyici bir role sahip oldu. Bilhassa Şah I. Abbas (1587-1629) dönemiyle birlikte Şiiliğin, Farsi unsurların, Türk kimliğinin önüne geçmeye başladığı görülmektedir. Bunun nedeni Türkmen oymaklarının kendi içlerinde yaptıkları mücadelenin Safevi Devleti'nin geleceğini tehlikeye atması olarak görülmektedir. Farsi unsurların kültürel alanda belirginleşmeye başlaması, Türk kimliğinin zarar görmesine neden oldu. Rıza Şah'ın iktidarından önce Türkler siyasi hâkimiyeti ellerinde tuttukları için Farslaşma politikaları göze çarpmıyordu. Kaynaklarda Kaçarlar döneminde, kültürel ve iktisadi alanda Farslaşma hareketlerinin tedricen ilerlediği kaydedilmektedir. Ancak söz konusu dönemde istikrarlı ve plan dâhilinde Farslaşma politikası uygulandığı söylenemez. Kültürel ve iktisadi alandaki Farslaşma, Rıza Şah Pehlevi ile birlikte siyasi alana da sirayet etti. Ancak Rıza Şah Pehlevi'nin iktidara gelmesiyle birlikte İran coğrafyasında Türk hâkimiyeti sona erdi. Gayri-farsi etnik topluluklara kültürel, siyasi ve iktisadi yönden baskı ve asimile politikaları uygulanmaya başlandı. Rıza Şah Pehlevi'nin akabinde tahta geçen Muhammed Rıza Pehlevi de babasının izinden giderek Pan-Farsist uygulamaları devam ettirmiştir. Söz konusu politikalardan nasibini alan Türk aşiretlerinden biri de Kaşkaylardır.

İran'ın genel politikası haline gelen yönetimin İran'daki Türklere karşı uyguladığı menfi politikalar ve bunların sebepleri, Türkleri kimliksizleştirme faaliyetleri ve nedenleri, Türklerin seslerini duyurma çabaları ve neticeleri bizi çalışmaya iten sorunsalları teşkil etmektedir. Çalışmamız

İran’da yaşayan ve büyük bir nüfusa sahip olan Kaşkay Türklerinin yaşamış olduğu problemlere ışık tutmak amacıyla hazırlanmıştır. Bu çalışma, “Farslaşma hareketi neden ve ne zaman başlamıştır? Rıza Şah Pehlevi’nin ve akabinde Muhammed Rıza Pehlevi’nin Farsçılık politikasının Kaşkay Türklerine yansımaları nasıldır? Kaşkay Türklerinin bu politikalara tepkisi nasıl oldu? Pan-Farsist politikaların Türklere zararı ne şekilde oldu? Kaşkay Türklerinde milli bilincin gelişmesinde söz konusu politikalar etkili olmuş mudur? Kaşkay aşiretinin siyasi konjonktürü ve akıbeti ne şekilde gelişmiştir?” gibi sorulara cevap arama çabasıdır.

Kaşkay Adı

Kaşkay adının menşei ile ilgili muhtelif görüşler vardır. Yerel kaynaklardan bazıları Kaşkay ismini kişi adıyla ilişkilendirmektedir. Söz konusu görüşü savunan müellifler, Kaşkay isminin atası olarak Cani Ağa Kaşkaî’yi kabul etmişlerdir.¹ Yukarıdaki görüşle aynı tefekkürde olan Haşmetullah Tabibi bu düşünceyi sunarken dayanak olarak David C. Morisden’i göstermiştir.² Bazı müellifler, Kaşkay kelimesini Çağatay Türkçesindeki “cesur, parlak” ifadeleriyle eşleştirmişlerdir.³ Hüseyin Ciddi, Kaşkay kelimesini “kaş-keş” ve “kayı” olmak üzere iki kısımda incelemiştir. Ona göre, Keş kelimesi “kale” anlamına gelmekte ve “şehir” ifadesini karşılamaktadır. Kayı ise Oğuzlardan intikal eden bir kol olup “sert, dayanıklı” anlamlarını ihtiva etmektedir.⁴ Bazı müellifler “kaçmak, firar etmek” ifadeleriyle Kaşkay kelimesini eşleştirmişlerdir. Aynı düşünce Kaçarların isminin menşei hakkında da ileri sürülmüştür. Hamid Muhammetzade, “Varlık” dergisinin 78. sayısında “Kaşgaylar Hakkında Yeni Araştırmalar” isimli yazısında bu fikri destekleyen savlar ileri sürmüştür.⁵ Mirza Hasan Fesai de “Farsname-i Nasiri”

¹ _____, *The Qashqai of Iran, World of Islam Festival 1976*, Whitworth Art Gallery University of Manchester 1976, s. 11.

² Akbar A. Aghdam, “Göç ve Yol: Modern Çağın Oğuz Göçebeleri Kaşkaylar”, *Cepo 6. Ara Dönem Sempozyumu 14-17 Nisan 2011 Uşak*, s. 41.

³ Sohrab Dolatkhah, “The Kashkay People, Past and Present”, *Bilgi*, sy. 53, Bahar 2010, s. 104.

⁴ Hüseyin Ciddi (Bayat), *Peyvestegi-i Kavmi ve Tarihi-i Oğuz-İlha-i Kaşkay-i İran, Kabile-i (Kayı- Kaşkay)*, Şiraz 1378, s. 33.

⁵ Ekber Azad, “Kaşgay Elinin Adı Nasıl Olmuştur?”, *Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 277.

adlı eserinde yukarıdaki yorumlara benzer şekilde Kaşkay ismini “kaçmış, kaçmak” ifadeleriyle ilişkilendirmiştir. İsmi “Kaç-Kayı” şeklinde ifadeden fonetik değişimlerden dolayı “Kaşkay”a dönüştüğünü ifade etmiştir.⁶ Melik Mansur Han’a göre Kaşkay ismi “hayvan barmağı, sağlam kaya” anlamlarına gelmektedir.⁷ Bir başka düşünür Kaşkay ismini Kaşkar bölgesi ile ilişkilendirmiştir. Bu görüş Kaşkayların bir zamanlar Kaşkar bölgesinde ikamet ettiklerini ve İran’a söz konusu bölgeden geldiklerini kabul etmektedir.⁸ Kaçar dönemi müelliflerinden biri olan Hacı Mirza Muhammed Cafer Hurumçi, Hakayku’l Ahbar-i Nasri adlı eserde Kaşkayların, Yomut Türkmenlerinin Kaşkah adlı kolundan gelmekte olduğunu ve bu sebepten dolayı da Kaşkai ismini aldıklarını ifade etmektedir.⁹ Kaşkay adının “alın beyaz lekelikli at” anlamına gelen Kaşka’dan geldiği en yerleşik iddialardan biridir. W. Barthold, W. Radloff’un sözlüğünde de Kaşkayların isminin menşesine dair yukarıdaki ifadelerle rastlandığını belirtmiştir.¹⁰ Buna göre Kaşkaylar beyaz bir ata bindiklerinden dolayı kendilerine bu isim layık görüldü.¹¹ Rivayete göre Kaşkaylar bu atlara, savaşçılara şans getireceğine inandıkları için binmişlerdir. Böylece kabile, “Kaşkay atlıları” olarak ün kazanmaya başladı.¹² Türklerin ata olan düşkünlüğünü ve bozkır yapısını göz önüne aldığımızda biz de Kaşkay isminin “at”tan türemiş olabileceği ihtimalini düşünmekteyiz.

⁶ Babek Cavanşir, *Kaşkay Türklerinin Tarihi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 5.

⁷ Muhittin Çelik, “İran’daki Kaşkay Türkleri”, Kafkas Üniversitesi I. Milli Kafkas Sempozyumu’nda (29 Ekim 1995) tebliğ olarak sunulmuştur, s. 205.

⁸ T. E. İbrahimov, *Gaşgaylar*, Bakü 1988, s. 65..

⁹ Şenay Yanar, “Kaşkay Aşiretinin Menşei ve Tarihi Hakkında Yaklaşımlar”, *Vakanüvist Dergisi*, sy. 1, Güz 2016, s. 157.

¹⁰ Nurer Uğurlu, *Türk Kavimleri*, Örgün Yayınları, İstanbul 2012, s. 283.

¹¹ Wilhelm Barthold, *Tarihte Türk Dünyası*, Haz. Nurer Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul, s. 188.

¹² Mehdi Gharakhalou-Narrei, *Migration and Cultural Change in Urban Communities of the Qashqa'a of Iran*, Basılmamış Doktora Tezi, Ottawa Üniversitesi, Kanada 1996, s. 22.

Muhammed Rıza Şah Pehlevi Dönemine Kadar Kaşkayların Siyasi Hayatları

Arşiv belgelerinde Kaşkay ismine Kerim Hand Zend döneminden itibaren rastlanıldığı kaydedilmektedir.¹³ Söz konusu ismin geçtiği en eski belge Fars eyaletinde ikamet eden grup olarak Kaşkaylardan söz eden ve 1802’de Mirza Muhammed Hüseyin Müstevfi tarafından kaydedilen 1715-1716 tarihli belgedir.¹⁴ Kaşkayların 11 ve 12. yüzyıllarda İran’da yaşamış oldukları ön görülmektedir.¹⁵ Safeviler döneminde Kaşkaylar idari bir düzene sahip değildir.¹⁶ Kaşkayların bünyesinde yer alıp önemli rol üstlenen İsmail Han ve Hasan Han, adları geçen ilk Kaşkaylardır.¹⁷ Oberling’e göre bu şahıslar Nadir Şah döneminde yaşamaktaydı.¹⁸ Ancak Faruk Sümer bu şahısların Kerim Han Zend döneminde yaşadıklarını, söz konusu devrin sonuna doğru da öldürüldüklerini ileri sürmüştür.¹⁹ 17. yüzyıla ait vesikalarda Kaşkaylara ait malumatlara rastlanmaktadır.²⁰ Ancak onların tam anlamıyla birleşip bütünlük oluşturduğu dönem Cani Ağa Kaşkai zamanına denk gelmektedir.²¹ Kaşkaylar 19. yüzyıldan itibaren en güçlü kabilelerden biri haline geldi.²² Güçlerinin belirginleştiği devir, Savlet-üd Devle dönemine denk gelmektedir. Savlet-üd Devle meşrutiyet dönemi karışıklıklarından faydalanarak gücünü arttırmayı başarabilmiştir.²³ Savlet-üd Devle, İngilizler aleyhinde bir politika takip etti. İngilizler buna karşılık olarak Ahmet Han Serdar Ehtişam’ı Kaşkay ilhamı yaptılar. Ancak İngilizlerin bu müdahalesi sonuçsuz kaldı. Nihayetinde halkın İngilizle-

¹³ Şenay Yanar, “Kaşkaylarda Evlilik Adetleri ve Toy Ritüelleri”, *History Studies*, sy. 7, 2015, s. 230.

¹⁴ Şenay Yanar, “Kaşkay Aşiretinin Menşei ve Tarihi Hakkında Yaklaşımlar”, s. 164.

¹⁵ Manouchehr Shiva, “The Qashqai Turks of Fars, Southern Iran”, *Qashqai. Net*, 2015, s. 1.

¹⁶ Menuçehr-i Kiyani, *Şakayık Aşkıyla Göç Kaşkaylarda Sanat*, Çev. Mürsel Öztürk, T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2014, s. 8.

¹⁷ Şenay Yanar, “Kaşkay Aşiretinin Menşei ve Tarihi Hakkında Yaklaşımlar”, s. 164-165.

¹⁸ Pierre Oberling, *The Qashqai Nomads of Fars*, Paris 1974, s. 36.

¹⁹ Faruk Sümer, “İran’da Yaşayan Türk Oymakları Kaşkaylar”, *Türk Kültürü*, sy. 120, Ekim 1972, s. 1240.

²⁰ Sohrab Dolatkah, a.g.m., s. 103.

²¹ Cengiz Orhonlu, “Kaşkaylar”, *Türk Kültürü*, Ankara 1967, s. 422.

²² Vahid Rashidvash, “Iranian People: Iranian Ethnic Groups”, *International Journal of Humanities and Social Science*, c. 3/sy. 15, Ağustos 2013, s. 222.

²³ Babek Cavanşir, a.g.t., s. 81.

rin atadığı ilhamı kabul etmemesi, Savlet-üd Devle'nin ilhan olmasıyla sonuçlandı.²⁴ Ancak bu husumet I. Dünya Savaşı'nda da kendini hissettirdi. Kaşkaylar savaşta İngilizlerin karşısında yer alarak Osmanlı Devleti'ne yardımda bulundular.²⁵ İngilizler Kaşkayların merkezini ele geçirerek Kaşkayları devre dışı bırakmak istemişlerdir. Ancak Kaşkaylar, İngilizlere büyük bir zayıf verdirek Şiraz-Kazerun karayolunu, Şiraz'ın batı kısmını, güney ve güney batı bölgelerini ele geçirmeyi başarmışlardır. 1918 yılında İngilizler Kaşkaylara saldırı düzenleseler de Savle'üd-Devle'nin üvey kardeşi Ali Han Salar Haşmet öncülüğündeki Kaşkay birlikleri, onlara karşı başarı sağlamışlardır.²⁶ Kaşkaylar İngilizlere karşı iyi bir mücadele verseler de mağlup oldular.²⁷ Kaşkaylar I. Dünya Savaşı'nda verdikleri mücadeleler sebebiyle cihan savaşının bir ucunda yer alarak basında da isimlerinden söz ettirdiler.²⁸ 1918 yılında meydana gelen Kolera salgını, Kaşkay Türklerinin büyük bir darbe almasına neden oldu. Çok sayıda Kaşkay Türkü hayatını kaybetti.²⁹

I. Dünya Savaşı ve akabindeki tarihler, İran'ın kaderinde köklü değişikliklerinin yaşandığı zaman dilimlerine tekabül etmektedir. Rıza Şah Pehlevi Türk soylu Kaçar hakimiyetini devirerek başa geldi. Böylece İran'da Türk hakimiyeti son buldu. Rıza Şah Pehlevi'nin başa geçmesi, Kaşkaylara derinden tesir eden hadiselerin başlarında gelmekteydi. Rıza Han önce başbakan oldu. 1925 yılında ise İran'ı hegemonyası altına alarak kendi hanedanlığını kurdu.³⁰ Fars milliyetçiliğini devlet ideolojisi haline getirerek kapsamlaşması için

²⁴ Aygün Attar, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakındönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara 2006, s. 333-334.

²⁵ Ali Kalkasyalı, *İran Türkleri*, Bilge Oğuz Yayınları, Ankara 2010, s. 76.

²⁶ Ali Temizel, "Birinci Dünya Savaşında İran'da Kaşkay Türklerinin Mücadelesi", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, c. 7/sy. 1, Aralık 2017, s. 93-95.

²⁷ Faruk Sümer, a.g.m., s. 1240.

²⁸ D. T. Potts, *Nomadism in Iran, From Antiquity to the Modern Era*, Oxford University Press, 2014, s. 361.

²⁹ Alper Aksoy, "Kaşgay Türkleri", *Milli Eğitim ve Kültür (Esir Türkler Özel Sayısı)*, sy. 7, Haziran, Temmuz, Ağustos 1980, s. 14.

³⁰ Ali M. Ansari, *Modern Iran Since 1921, The Pahlavis and After*, Great Britain 2003, s. 20.

uğraştı.³¹ 1926 yılında Rıza Han Gülistan sarayında devletin başına geçerek³² Antik Çağda Perslerin yazı ve dil işaretlerini sembolize eden “Pehlevi” unvanını aldı.³³ Rıza Şah Pehlevi ile birlikte Pan-Farsist politikalar ve merkezileştirme hareketleri başladı. 1930 yılında Farsça resmi dil ilan edilerek Farsça dışındaki tüm coğrafi³⁴ ve tarihi isimler kaldırıldı.³⁵ Türkçeye tamamen yasak getirildi. Halk arasında, radyo-televizyonlarda dahi Türkçe kelimelere yer verilmedi.³⁶ Farsçanın eğitimde yaygınlaştırılması, çok dilli toplumu bütünlükten güç olarak gördü. Bu nedenle eğitim kurumlarında Farsça dışındaki tüm diller yasaklandı.³⁷ Bu durum Fars olmayan etnik gruplar arasında özellikle de çocuklar arasında zorlanmalara neden oldu. Küçük çocuklar evlerde Farsça olmayan dilleri duyarken ve konuşurken, eğitim kurumlarında ana dillerinden farklı bir dille karşılaşmışlardı. Bu da onların adaptasyon sürecine negatif bir şekilde tesir etti.³⁸ Rıza Şah, aşiretlerin gücünü kırmak için merkezi yapı oluşturma teşebbüslerinde bulunmuştur. Yeni bir ordu oluşturarak merkezileşme bahanesiyle orduyu, Kaşkayların ve diğer Türk aşiretlerinin üzerine salmıştır. Merkezileştirme politikaları göç, idam, tutuklama gibi bir dizi uygulamalarla desteklenmiştir.³⁹ Ayrıca Kaşkayların nüfus artışını azaltmak için halktan yüksek vergi alındı.⁴⁰ Rıza Şah Pehlevi, Kaşkayları merkezi hükümetin kontrolü

³¹ Emil Souleimanov, “The Evolution of Azerbaijani Identity and the Prospects of Secessionism in Iranian Azerbaijan”, s. 77.

³² Ahmet Ekrem, *Bugünkü İran*, İstanbul 1934, s. 4.

³³ Farah Pehlevi, *Anılar*, Çev. Rukiye Öke, Paris 2003, s. 124.

³⁴ Türkçe kent, köy, ırmağ, dağ, dere, bölge, çöl ve aşiret isimleri de Farsça isimlere dönüştü. Tebriz muntkasında yer alan Acı Çay “Tel rud” ve Şah gölü “İstehri Şah”, Güney Azerbaycan’da bulunan Karadağ “Siyah Güh (Guh)”, Azerbaycan eyaleti İstan-ı Sevum gibi Farsça isimler almıştır. Türkmen atlarının adı “Esbihayı Gürgan” şeklinde değişti. Bakınız; San’an Azer, *İran Türkleri*, İstanbul 1942, s. 17.

³⁵ Yaşar Kalafat, Arif Keskin, “İranlılık Paradigmasının Çöküş Süreci ve Güney Azerbaycan Milli Hareketinin Yükselişi”, *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası*, sy. 5, Ankara Yaz 2005, s. 105.

³⁶ Emil Souleimanov, Kamil Pikal, Josef Kraus, “The Rise of Nationalism Among Iranian Azerbaijanis: A Step Toward Iran’s Disintegration?”, *Meria*, c. 1/sy. 1, Bahar 2013, s. 72.

³⁷ ———, “The Dynamics of Ethnic Identity in Iranian Azerbaijan”, *Araz News, News and Analysis Website*, Mayıs 2014, s. 2.

³⁸ Emil Aslan Souleimanov, Josef Kraus, *Iran’s Azerbaijan Question in Evolution Identity, Society, and Regional Security*, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program – A Joint Transatlantic Research and Policy Center, 2017, s. 14.

³⁹ Lois Beck, “Tribe and State in Revolutionary Iran: The Return of the Qashqai Khans”, *Iranian Studies*, c. XIII/ sy. 1-4, 1980, s. 223-224.

⁴⁰ Pierre Oberling, a.g.e., s. 154.

altında tutmak için onları silahsızlandırmıştır.⁴¹ Merkezi hükümet “ulusal eğitim, ulus olma bilinci”nden dem vuraarak Kaşkayları ve Fars olmayan etnik grupları Farslılaştırmak istedi. Kaşkayların milli bilinçlerine sahip çıkmaları, aşiret yapılanmaları, konar-göçer yaşam tarzları Rıza Şah için tehdit unsuruydu.⁴² Rıza Şah, bu yapıyı kırmak için göç politikasını hayata geçirdi.⁴³ Fars olmayan etnik unsurların diğer bölgelere zorla göç ettirilerek dağılımının yapılmasındaki amaç, etnik bütünlüğü ve milli bilincin uyanmasını önlemektir.⁴⁴ Bu uygulamalarla Türkler, buldukları bölgede çoğunluk durumundan azınlık durumuna geçirilerek özerk bir yapı oluşturmaları engellendi.⁴⁵ Kaşkayların göç edeceği saha olarak verimli topraklardan yoksun çorak sahalar seçilmiştir. Hem göç esnasında hem de göç sonrasında kıtlık ve salgın hastalıklar nedeniyle çok sayıda Kaşkay Türkü hayatını kaybetmiştir.⁴⁶

Merkezi hükümete doğrudan bağlanmak istemeyen Kaşkaylar, 1929 yılında isyan teşebbüslerinde bulundular.⁴⁷ Bu isyan Elgin Groseclose tarafından “Merkezi hükümetin ‘ağır vergiler, zorunlu yerleşik hayata geçirme, kılık kıyafet zorunluluğu’ gibi dayatmacı politikalarına karşı ilk tepki şeklinde değerlendirilmektedir.”⁴⁸ 1930 yılında Rıza Şah tarafından yazlık ve kışlakları birbirine bağlayan geçişin kapatılması, Kaşkayların bir kısmının ölümüne yol açarken diğer kısmının zorluklarla yaşamlarını idame ettirmelerine sebep oldu.⁴⁹ Onlar ya kış aylarında çok soğuk olan ya da yaz ayla-

⁴¹ Faruk Sümer, “Kaşkay”, *DİA*, c. 25, İstanbul 2002, s. 21.

⁴² Behçet Kemal Yeşilbursa, Kaşkaylarda Uygulanan Toprak Reformları ve Esasları”, *Türk Kültürü*, sy. 314, Haziran 1989, s. 357.

⁴³ Alper Aksoy, “Kaşgay Türkleri”, s. 14.

⁴⁴ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, 1997, s. 120.

⁴⁵ Cavid Veliev, “İslam Kılıfında Fars Azıkimazlor Aygıtı: İran İslam Cumhuriyeti”, *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası*, sy. 5, Ankara, Yaz 2005, s. 86-87.

⁴⁶ Lazıboğlu Halid, “İran Türkleri”, *Milli Eğitim ve Kültür*, sy. 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 1980, s. 88.

⁴⁷ İsmail Arabacı, *Türkler*, Ankara 2005, s. 173.

⁴⁸ Pierre Oberling, a.g.e., s. 155.

⁴⁹ İraj Bashiri, “The Qashqais of Iran”, 2002, s. 2.

rında çok sıcak olan sınırlarda yaşamak zorunda kaldılar.⁵⁰ Kaşkay göçleri bizzat merkezi hükümet tarafından kontrol edildi. Bir süre sonra Kaşkayların ekonomik şartlara ve ihtiyaçlara göre göç etmesi yasaklandı. Zorlu şartlar onlar için yerleşik yaşamı zorunlu kılıyordu.⁵¹ Bunun yanı sıra Kaşkaylar⁵² kimliksizleştirme politikalarıyla da karşı karşıya bırakıldı. Pan-Farsist politika takip eden müellifler, Kaşkayların esasen Fars olduğu, sonradan Türkleştirildiği savlarını vurguladılar.⁵³ İran tarihçileri Kaşkayların İran'a yerleştiği tarihi 15. yüzyıla ilişkilendirdi. Bundaki amaç onların söz konusu bölgeye sonradan yerleştiğini iddia ederek İran'ın temel etniğini oluşturan topluluklardan biri olmadığını kanıtlamaktı.⁵⁴ Ayrıca Türklerin tarihlerine müdahale edilerek Türk hakimiyetinin olduğu zaman dilimi medeniyetsizle dolu olan bir dönem olarak ithaf edildi. Türk kelimesi hakaret unsuru içeren bir kelime olarak kullanıldı.⁵⁵

Muhammed Rıza Şah Pehlevi Döneminde Kaşkaylar

II. Dünya Savaşı sırasında İran, tarafsızlığını ilan etti. Bunun yanı sıra İran hükümeti, tüm ülkelerle dostluğa dayanan politik ve ticari ilişkiler sürdürdü.⁵⁶ Ancak ülkenin kuzeyi Sovyetler, güneyi İngilizler tarafından işgal edildi. Bunun üzerine Rıza Şah Pehlevi tahttan feragat ederek yerini oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'ye bıraktı.⁵⁷ Önemli görülmeyen yerler ise Muhammed Rıza Şah'ın denetimine verilmişti.⁵⁸

⁵⁰ _____, *The Qashqai of Iran, World of Islam Festival 1976*, 1976, s. 16.

⁵¹ Philip S. Khoury, Joseph Kostiner, *Tribes and State Formation In The Middle East*, 1990, s. 185.

⁵² Kaşkayların kökeni hususunda Pehleviler döneminde atılan iddiaların aksine Sir Percy Sykes'in Kaşkaylar hakkında izlenimlerini ifade ettiği anekdot kayda değerdir. Sir Percy Sykes; "Kaşkaylar esasen Türkmen kökenlidirler ve dilleri Türkçedir. Sayıları yaklaşık olarak 130 bin civarındır" şeklinde ifadelere başlamıştır. Bakınız; Ali Kafkasyalı, *İran Coğrafyasında Türkler*, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul 2011, s. 38.

⁵³ Babek Şahit, "Mirza Bala Mehmetzade'nin Milliyet Gazetesi Yazılarında İran Türklüğü", *Türk Yurdu*, Şubat 2017, S. 354, s. 32.

⁵⁴ Dilek Ataiçi, Farzaneh Doulatabadi, "Kaşkay Türkleri", *Yeni Türkiye* 81, 2015, s. 607.

⁵⁵ Hasan Raşidi, "Çeray-ı Tahkir-i Türk'an Ez-Zaman Şurug-u Hakimiyet-i Pehlevi Der-İran", *Varlıq*, sy. 5-6, Güz 2016, s. 84-86.

⁵⁶ Ali Asghar Shamim, *Iran In the Reign of His Majesty Mohammad Reza Shah Pahlavi*, s. 4.

⁵⁷ _____, *Şehinşah Aryamehr Majeste Mohammed Reza Şah Pehlevi ve Şehbanu Mjeste Farah Pehlevi'nin Biyografileri*, 1967, s. 6.

⁵⁸ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu*, Adres Yayınları, Ankara 2010, s. 93.

Muhammed Rıza Şah⁵⁹ tahta geçtiği andan itibaren babasının izinden gitti.⁶⁰ Muhammed Rıza ordu, bürokrasi ve saray patronaj sistemini yapılandırma ve sağlamlaştırma hususuna özel olarak önem verdi. Muhammed Rıza Şah “ırkçılık ve otokrasi” mefhumlarını lügatında pek kullanmadı. Ancak kendisine layık gördüğü “Arya Mihr-Aryan Güneşi” unvanı milliyetçilik anlayışının izlerini taşımaktaydı. Ordu, Rıza Şah Pehlevi döneminde olduğu gibi Muhammed Rıza döneminde de büyük ilgiye mazhar olmuştu. Şah, Savunma Bakanlığı'nın adını Savaş Bakanlığı şeklinde değiştirerek sivillerin askeri yapıya müdahalesini sınırlandırmıştı. Anayasada da değişiklikler söz konusudur. Kendisini bakanların atamasını yapan tek yetkili organ olarak vasıflandırdı.⁶¹

Rıza Şah Pehlevi'nin tahttan indirilmesiyle Savle'üd Devle'nin oğlu, Kaşkay kabilesine geri döndü. Ve kabilenin çoğu efradı tarafından kabul gördü. Kaşkaylar ordularını yeniden kazandılar ve göçebe yaşam şekillerine de geri döndüler.⁶² Savlet-üd Devle'nin oğulları arasında ön plana çıkan isim olan Nasır, ilhan oldu.⁶³ Nasır Han zamanında da⁶⁴ merkezi yönetim tarafından uygulanan yerleşik hayata geçirme projesi devam etti. Nasır Han tüm problemin kaynağını Pehlevi iktidarında arıyordu.⁶⁵ Nasır Han döneminde politik ve ekonomik anlamda iyileşmeler görüldü. Merkezi hükümetten Kaşkay toprakları geri alınarak kabilenin fakir

⁵⁹ Muhammed Rıza'nın spora karşı merakı vardır. Tenis, dağcılık, kayakçılık, atçılık ilgi duyduğu spr faaliyetleri arasındadır. Bakınız; _____, “Gündelik Hayatlarında İran Hükümdarları Rıza Şah Pehlevi ve Kraliçe Süreyya”, *Haber*, s. 10.

⁶⁰ Mehmet Metin Ören, *İran Türkleri-Hürriyet Hareketleri*, Haz. Selçuk Akın, s. 139.

⁶¹ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 163-169.

⁶² Richard W. Cottam, *Nationalism in Iran: Updated Through 1978*, London 1979, s. 62.

⁶³ Faruk Sümer, “Kaşkay”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul 2002, s. 21.

⁶⁴ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015, s. 402.

⁶⁵ Nasır Han'ın Pehlevi iktidarının uygulamalarını reddetmesine rağmen Avrupa stili kıyafetlere karşı eğilimi gözlemlenmektedir. Kendisi giyim kuşama oldukça önem veren biriydi. Ali M. Ansari, *Modern Iran Since 1921, The Pahlavis and After*, 2003, s. 87.

üyelerine dağıtıldı. Sürülerini kaybedenlere de geri alma imkânı sağlandı.⁶⁶ Nasır Han'ın İngilizlere karşı güçlü ve sağlam başarı elde edebilmek için aşiretler konfederasyonu kurma planları da vardı.⁶⁷ Nasır Han zamanında Kaşkaylar zorunlu göçe tabi tutuldu. Kaşkayların bir kısmı Bahtiyari, bir kısmı ise Hamse bölgesine göç ettirildi. Bahtiyari ve Hamse toplulukları önemli topluluklar olduğu için bu etnikler arasında Kaşkayların eriyebileceği düşünülmüştür.⁶⁸ Nasır Han bu politikanın Kaşkayların milli kimliklerine zarar vereceğini bildiğinden dolayı direndi.

II. Dünya Savaşı'nda⁶⁹ Kaşkaylar İran'da önemli bir güç oldu. Hatta eğer Hitler savaşı kazansaydı Kaşkay ilhanı Nasır Han'ın İran'ın başına geçme olasılığı bile düşünülebilirdi.⁷⁰ Almanya, Rusya'ya saldırdı. İngilizler ve Amerikalılar Rusya'ya askeri yardım gönderirken Güney Şimendifer hattını tercih etmek zorundalardı. Bu hattın geçiş güzergâhı Kaşkayların bulunduğu bölge olan Elburz dağlarındaydı. İngilizler bu yüzden İran hükümetinden Kaşkayların Elburz'a çıkmasını yasaklanmasını istedi. Kaşkaylar bu emri, nüfuslarını kıracak ve Farslaşma politikasını başarıya ulaştırabilecek bir adım olarak gördüklerinden yasağa uymadılar. Kaşkaylar Elburz'a göç etmeye devam ettiler. Bunun üzerine Elburz bölgesi bombardımana tutuldu.⁷¹ Ayrıca Kaşkaylar, kendilerine yardım için müracaat eden Alman ajanlarını, İngilizlerin bütün ısrarlarına rağmen Türk örf ve adetlerine ters düştüğünden dolayı onlara teslim etmemişlerdi.⁷² Buna karşılık olarak 1943 yılında İngilizler, Kaşkayları yok etmeye karar verdiler.⁷³ Türkiye'nin Tahran'da bulunan büyükelçisi Cemal Hüsnü Taray ve Tahran eski ateşe milletlerimizden General Naci Okay araya girerek Kaşkayları

⁶⁶ Pierre Oberling, a.g.e., s. 169.

⁶⁷ Ali Kalkasyalı, *İran Coğrafyasında Türkler*, s. 42.

⁶⁸ Wilhelm Barthold, *Tarihte Türk Dünyası*, Haz. Nurer Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul, s. 188.

⁶⁹ Kaşkaylar, İran demiryollarına yakın konumu nedeniyle kısmi bir kalkınma yaşadılar. Ancak II. Dünya Savaşında zuhur eden karışıklıklardan dolayı kalkınma çok uzun ömürlü olmadı. Bakınız; İsmail Arabacı, a.g.e., s. 174.

⁷⁰ Pierre Oberling, a.g.e., s. 182.

⁷¹ Alper Aksoy, "Kaşgay Türkleri", s. 15-17.

⁷² İsmail Kayabalı, Cemender Arslanoğlu, "İran Türkleri", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, sy. 223, 1977, s. 61.

⁷³ Ömer Topaloğlu, *Çağdaş İran Tarihi (1914-1945)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1996, s. 34.

yok olmaktan kurtarmışlardır. Cemal Hüsnü Karay, İngiliz elçisine Kaşkayları yok etmektense Türkiye'ye göç etmelerine izin vermelerini teklif etti. İngilizlerin cevabı başlangıçta olumluydu. Nitekim Kaşkaylardan ne İran yönetimi ne de İngilizler memnundu. Ancak dışişleri bakanının "Kaşkayları almak için biz hazırız" tarzındaki itham edici sözleriyle İngilizler kararından döndü.⁷⁴ Kaşkayları yok etme girişimi tüm hızıyla devam etti. Cihanbani, Kaşkaylara hareket edecek ordunun başına getirilen Kaçar prenslerindendi. Karay'ın Cihanbani ile arası iyiydi. Onu elçiliğe davet ederek ikna etmeye çalıştı.⁷⁵ Bunun üzerine Cihanbani bunun bir İngiliz emri olduğunu, talimat geldiği takdirde ateş etmeden harekâtı durdurabileceğini anlattı. Karay, bunun üzerine Dışişleri bakanı Nazım Sa'd ile görüştü. Durum Vekiller heyetine intikal etti. Nihayetinde problemin sulh yollu çözülmeye dair karar çıktı.⁷⁶ 1943 yılında da Muhammed Rıza Şah Pehlevi güçleri, Kaşkaylara karşı sert politikalarını devam ettirmiştir. Bunun üzerine Kaşkaylar Somirom, Kazerun ve Firozabad kentlerine hücum ederek merkezi hükümetin güçlerini bertaraf etti.⁷⁷ Musaddık'ın Şah'ı bertaraf ederken Kaşkayların da destek kuvvet gönderdiği bilinmektedir.⁷⁸ II. Dünya Savaşı'nın sonlarından Musaddık'ın düşüşüne kadarki süreç, Kaşkayların altın çağını yaşadığı dönemdir. Merkezi hükümet Kaşkaylar üzerinde serbest politikalar uyguladı. Musaddık ile Kaşkaylar arasındaki karşılıklı ilişki, Kaşkayların sosyo-politik ve kültürel bakımdan gelişimine imkân verdi. Ancak bu durum uzun süreli olmadı. Musaddık'ın bertaraf edilmesiyle⁷⁹ Kaşkaylar üzerinde yeniden

⁷⁴ Saadetin Yağmur Gömeç, Selda Kaya Kılıç, Geçmişten Günümüze İran'da Türk Bağımsızlık Hareketlerine Genel Bir Bakış", *Güney Kalkasya Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ordu 2011, s. 518.

⁷⁵ Alper Aksoy, *Kültü Töre*, İrfan Yayınları, İstanbul 2012, s. 305.

⁷⁶ Alper Aksoy, "Kaşgay Türkleri", s. 15-17.

⁷⁷ Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü*, s. 34.

⁷⁸ Alp Buğdaycı, "Fars'ın Türkleri Kaşkaylar", *Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi Atlas*, sy. 137, Ağustos 2004, s. 61.

⁷⁹ Musaddık ile yakın ilişkiler kuran Kaşkaylar; İngiliz, Rus ve Fars güçlerinin Musaddık'ı devirme çalışmalarına karşı isyan tertiplenmişlerdir. Musaddık'ın yanında yer alarak onu idamdan kurtarmada etkili olmuşlardır. Bakınız; Ali Kalkasyalı, *İran Coğrafyasında Türkler*, s. 43.

baskı politikaları uygulandı. İkinci kez başa geçen Muhammed Rıza Şah, Kaşkayların sembolü olan “ilhan” unvanını kaldırdı. Kaşkay liderlerini zorla göç ettirdi. Birçok aileye göç politikası uygulanarak kabileler yeniden dağıtıldı.⁸⁰ Kaşkaylara da kimliksizleştirme politikası uygulandı. İran müellifleri; Kaşkayların Türk olmadığı, aslen Fars olduğu daha sonra Türkleştirildiklerini vurguladılar.⁸¹ Muhammed Rıza Şah’ın, Rooswelt’e söylediği şu sözler yönetimin Kaşkaylara olan bakış açısını gözler önüne sermektedir. “*Benim ilkemde yaşamaya Kaşkayların hakkı bulunmamaktadır.*”⁸²

Toprak reformu Beyaz Devrimin bir kolu niteliğindedir. Başlatıcısı başbakan Emini olan⁸³ toprak reformu planı⁸⁴, yürürlüğe girdi. Muhammed Rıza Şah Pehlevi bu reformla hanlık sisteminin gücünü kırmayı planladı. Reformun alt yapısında göçebe Türkleri yerleşik düzene geçirmek yatmaktadır.⁸⁵ Şah’ın bir diğer amacı ise Türklerin ellerinden topraklarını alıp güçlerini kırmaktır.⁸⁶ 1963⁸⁷ yılında “toprak

⁸⁰ Sohrab Dolatkhah, a.g.m., s. 106-107.

⁸¹ Babek Şahit, “Mirza Bala Mehmetzade’nin Milliyet Gazetesi Yazılarında İran Türklüğü”, *Türk Yurdu*, sy. 354, Şubat 2017, s. 32.

⁸² Menuçehr-i Kiyani, a.g.e., s. 7.

⁸³ Toprak reformu arazi sahibinin birden fazla köye sahip olmamasına dayanıyordu. Bakınız; Michael Joseph, *The Shah’s Story Mohammad Reza Pahlavi, An Autobiography*, London 1980, s. 76. Toprak reformu Kızıl Devrimi önlemek niyetiyle yapıldıysa da İslam devrimine neden olması önlenemedi. Nitekim toprak güçlerinin kırılmasından rahatsızlık duyan çok sayıda çiftçi ve topraksız rençper oluşmuştu. Bakınız; Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 175.

⁸⁴ Muhammed Rıza Şah Pehlevi toprak reformunu, feodal yapıyı kırmak amacıyla ortaya attı. Şah, uygulamış olduğu toprak reformuna Ak Devrim adını verdi. 1963 yılında uygulamaya konulan bu reformla amaçlanan büyük toprak sahiplerinin gücünü ve nüfuzu kırmak ve toprakları daha geniş kitleye yaymaktır. Böylece çoğu kitle tarafından destek göreceğini düşünüyordu. Bu uygulamayla büyük oranda toprağı elinde barındıran toprak sahipleri arazilerinden bir kısmını topraksız köylüye vermek zorunda bırakıldı. Arazilerin bir kısmı devletleştirildi. Toprak sahiplerine hisselerinin bir kısmı verildi. Bakınız; Ünal Gündoğan, a.g.e., s. 98-99.

⁸⁵ Dilek Erenoğlu, “Kaşkay Türklerinde Sosyal Tabakalaşma”, *Turkish Studies*, c. 6/4, 2011, s. 127.

⁸⁶ Mehmet Metin Ören, a.g.e., s. 142.

⁸⁷ 1963 yılında Ak Devrim’in programını Köy Kooperatifleri Milli Kongresinde maddeler halinde açıklanan tasarıları oy çoğunluğuyla kabul edildi. Muhammed Rıza bizzat kendi ağzından reformun oy birliği ile demokratik şekilde kabul edildiğini ifade etmekteydi. Olumlu oy oranı hususunda ise yüksek ibareler kullanılmaktaydı. Bakınız; İran Şehinşahu Majeste Muhammed Reza Pehlevi Aryamehr, *Ak Devrim*, Çev. Mohommad Matin, Apa Ofset Yayınları, İstanbul 1968, s. 9. Michael Axworthy eserinde Şah’ın zoraki dayatmalarla toprak reformunu ulemaya kabul ettirdiğini ileri sürmektedir. Biz de aynı fikirdeyiz. Nitekim toprak reformu birçok toprak sahibine menfi tesir eden bir uygulamaydı. Böylesine bir tepkiyle karşılaşılan reform hareketinin Muhammed Rıza’nın ifade ettiği gibi demokratik bir şekilde ve çok beğenilerek

ıslahatı” adıyla Kaşkaylara karşı düzenlenen hareket ile binevi Kaşkayların siyasi varlığına son verilecekti.⁸⁸ Kaşkaylar içerisinde bulunduğu arazilerin aşiretin mülkü olduğunu iddia ederek toprak reformuna karşı çıktılar. Merkezi hükümet Kaşkayların itirazına aldırmadı. Toprakları ellerinden alınarak Farslara dağıtılmaya başlandı. Kaşkaylar topraklarının dağıtılması adına gönderilen mühendis Melik Abdî'yi öldürmekle işin ciddiyetini merkezi yönetime göstermek istedi.⁸⁹

1960'lara kadar Kaşkayların çoğu; kışı Basra Körfezi'nin alçak doruklarında yer alan otlaklarda; yazı dağların kuzey ve doğusundaki yüksek alanlarda geçirirlerdi. 1960'lardan sonra yerleşik yaşama geçmeye başladılar.⁹⁰ 1962-1964 yılları arasında Kaşkaylar isyan girişiminde bulundular.⁹¹ 1967 yılında Muhammed Rıza'nın baskıcı rejimi yeniden Kaşkaylar üzerinde hissedildi.⁹² Kaşkaylar her ne kadar İngilizler tarafından yapılacak katliam girişimlerinden sıyrıldıysa da Muhammed Rıza Şah Pehlevî'nin asimile teşebbüslerinden kurtulmuşlardır. Muhammed Rıza Şah toprak reformunu neden göstererek güçlerini kırmak için Kaşkayları İran'ın çeşitli bölgelerine dağıttı.⁹³ Bunun sebebi Kaşkayların Türk kimliğini asimile ederek Farsların içinde erimelerini sağlamak istemeleridir.⁹⁴ Ayrıca Kaşkayların ellerinde bulunan verimli topraklar alınarak, Türk olmayan etnik gruplar arasında paylaştırıldı.⁹⁵ Kaşkayları göç ettirdikleri yerler susuz ve çorak toprak parçalarından ibaretti. Kaşkaylardan alınan vergilere bakıldığında onlara Farsların iki katı

kabul edildiğini düşünmemekteyiz. Michael Axworthy, *İran Akıl İmparatorluğu Zerdüş'ten Günümüze İran Tarihi*, Çev. Özlem Gitmez, Say Yayınları, İstanbul 2016, s. 301.

⁸⁸ İsmail Kayabalı, Cemender Arslanoğlu, a.g.m., s. 63.

⁸⁹ Behçet Kemal Yeşilbursa, a.g.m., s. 358.

⁹⁰ Lois Beck, "Use of Land by Nomadic Pastoralists in Iran: 1970-1998", *Middle Eastern Natural Environments*, s. 102-103.

⁹¹ ———, "Qashqais", *Source: U.S. Library of Congress*.

⁹² Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü*, s. 34.

⁹³ Selçuk Alkm, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, s. 7.

⁹⁴ Hakan Boz, "İran'ın Unutulan Türkleri: Kaşkaylar", *Yeni Türkiye 54, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, sy. 53-54, Eylül-Ekim 2013, s. 2238.

⁹⁵ Ali Kafkasyalı, *İran Türkleri*, s. 90.

kadar külfet yükleniyordu.⁹⁶ 1960-1970 arasında çoğu Kaşkaylı toprak kıtlığı nedeniyle zor duruma düştü. Toprak reformu geçici olarak toprağın, göçebeler tarafından kullanılmasına imkân tanımadı.⁹⁷ 1963 yılında toprak reformlarının etkisi arttı. Bu durum Kaşkayların hükümete karşı tepkilerine yol açtı.⁹⁸ Kaşkaylar Hüsrev Han önderliğinde isyan etti. Ancak muvaffak olamadılar.⁹⁹ 1963 yılında Kaşkaylar üzerine hava ve kara saldırıları düzenlendi. Bunun üzerine Kaşkay ilhamı İlhan Nasır Han ve ailesi ülkeyi terk etme mecburiyetinde kaldı.¹⁰⁰ 1963 yılında yapılan bu saldırı gazetelerde de yer aldı. İran hava kuvvetlerinin uçağı Kaşkay aşiretinin bulunduğu noktaları bombaladı. Kaşkayların bombalanışı ve direnişi, İran kuvvetlerinin ek kuvvet alışları basında yer aldı.¹⁰¹ İran kuvvetleri kendi halkıyla değil de düşmanla savaşır gibi F-86 jet uçaklarıyla, tanklarla ve toplarla saldırdı. Buna rağmen Kaşkaylar büyük bir direniş gösterdi. Ancak askeri teçhizat yetersizliği yenilmeleriyle sonuçlandı.¹⁰² Türk basınında haber, İran basınındaki haliyle yayınlandı. Haberciler Kaşkaylar hakkında “asi, afyon yetiştiricileri ve toprak ağası” gibi ibareler kullandılar. Türkiye basınında bu olayın İran’ın ifadeleriyle nakledilmesi, ülkenizin Türk dünyasına ilgisiz bir bakış açısına sahip olduğunu gözler önüne sermektedir.¹⁰³ Bu harekattan sonra Kaşkaylar silahsızlandırıldı. Ayrıca Han ve ailesi de ülkeyi terk etmek mecburiyetinde kaldı.¹⁰⁴ 1963 yıllarındaki isyanlar bastırıldıktan sonra merkezi yönetim, yasal muhalefetin izlerini sildi. Öğrenci hareketlerine ve protestolara sınırlamalar getirildi.¹⁰⁵ Muhammed Rıza Şah’ın Kaşkaylar üzerindeki baskıcı tutumunun hız kesmeden devam etmesi, 1967 yılında Bahman Han önderliğindeki isyanı zorunlu kıldı.

⁹⁶ Hakan Boz, a.g.m., s. 2238.

⁹⁷ Lois Beck, *Tribe and State in Revolutionary Iran: The Return of the Qashqai Khans*, s. 240.

⁹⁸ K. W. Bash, J. Bash Liechti, “The Qashqai”, *Developing Psychiatry*, c. 43, 1987, s. 97.

⁹⁹ Ali Kafkasyalı, *İran Türkleri*, s. 90.

¹⁰⁰ Faruk Sümer, “Kaşkay”, s. 21.

¹⁰¹ M. Ergin, “Kaşkay Türkleri”, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü*, sy. 1-12, 1962-1963, s. 54.

¹⁰² Lazıboğlu Halid, a.g.m., s. 88.

¹⁰³ Alper Aksoy, “Kaşkay Türkleri”, s. 22.

¹⁰⁴ İsmail Arabacı, a.g.e., s. 174.

¹⁰⁵ Afshin Matin-Asgari, “The Pahlavi Era: Iranian Modernity In Global Context”, *The Oxford Handbook Of Iranian History*, 2011, s. 359.

Ayaklanmaları kusursuz şekilde bastırabilmek için Muhammed Rıza, Kaşkaylara birtakım vaatlerde bulunsa da baskıcı ve saldırgan tutumunu devam ettirdi.¹⁰⁶

Muhammed Rıza Şah Pehlevi'nin kurmuş olduğu SAVAK¹⁰⁷ güçlerinin Kaşkayların başına geçirilmesi, aşiretin büyük zarar almasına neden oldu. Günümüzde de Kaşkaylara diğer Türk aşiretleriyle aynı politikalar uygulanmaktadır. Sosyo-kültürel ve eğitim açısından sınırlı imkanları vardır. Her şeye rağmen hala milli kimliklerini muhafaza etmektedirler.¹⁰⁸ 1979 yılında İran'da İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasının akabinde Kaşkayların yeniden göçebe hayata geri döndükleri bilinmektedir.¹⁰⁹

Sonuç

Rıza Şah Pehlevi ile başlayan oğlu Muhammed Rıza Şah Pehlevi döneminde de uygulanan Pan-Farsist politikalar, Kaşkay Türkleri açısından menfi sonuçlar doğurmuştur. Kaşkaylar bünyesine mensup oldukları devletin dışlayıcı politikalarına maruz kalarak mücadeleler vermek zorunda kaldılar. Kültürel asimilasyon, göç ettirme politikaları, yerleşik hayata geçirme projeleri, milli kılık-kıyafetin yasaklanması, topraklarının ellerinden alınışı Kaşkayların; siyasi, askeri, ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda yara almalarına neden oldu. Uygulanan politikaların olumsuz etkileri, İran'da yaşayan Türklerde (Kaşkaylar, Azerbaycan Türkleri, Türkmenler, Şahsevenler vb.) milli bilincin uyanmasını sağladı. Ancak bu uyanış, Kuzey Azerbaycan Türkleriyle karşılaştırıldığında daha az yoğunluktadır. Bu durum Mehmed Emin Resulzade'nin "İran'daki Türkler ne Türki-

¹⁰⁶ Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü*, s. 34.

¹⁰⁷ SAVAK güçleri, 1957 yılında Muhammed Rıza Şah tarafından ABD ve İsrail'in teknik desteği ile kurulmuş birliklerdir. Bakınız; Gene R. Gartwaite, *İran Tarihi, Pers İmparatorluğundan Günümüze*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılap Yayınları, İstanbul 2016, s. 226. Savak güçlerinin halka zulüm, işkence ve katliam gibi uygulamalarda bulunması toplumun huzursuzluğuna ve muzdarip olmasına yol açtı. Bakınız; Hikmet Erdoğan, *Büyük Pers Düşüncesinden Zülfiyar'ın Yumruğuna İran*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 168.

¹⁰⁸ Aygün Attar, a.g.e., s. 337.

¹⁰⁹ _____, "Qasqai Tribe of Iran", *Encyclopaedia of the World Muslims*, c. 3, 2001, s. 1210.

ye'deki Türkler kadar bağımsızdır, ne de Rusya'daki Türkler kadar bağımlı” sözünü hatırlattı. Kaşkaylar, geleneklerinden, yaşayış biçimlerinden, kimliklerinden kopmayı reddettiler. Topraklarının ellerinden alınışına, yerleşik hayata geçmeye, kültürel asimilasyona kolay kolay razı olmadılar. Ancak ne kadar direnseler de olumsuz etki daha fazla sirayet etti. Zamanla yerleşik yaşama uyum sağlamaya başladılar. İran'da yaşayan diğer Türk topluluklarında görüldüğü gibi Kaşkayların da milli kimlik hususundaki tavırları yara almıştır.

KAYNAKÇA

ABRAHAMİAN, Ervand, *Modern İran Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

AGHDAM, Akbar A., "Göç ve Yol: Modern Çağın Oğuz Göçebeleri Kaşkaylar", *Cepo 6. Ara Dönem Sempozyumu 14-17 Nisan 2011 Uşak*.

AKIN, Selçuk, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*.

AKSOY, Alper, "Kaşgay Türkleri", *Milli Eğitim ve Kültür (Esir Türkler Özel Sayısı)*, sy. 7, Haziran, Temmuz, Ağustos 1980.

AKSOY, Alper, *Kutlu Töre*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2012.

ANSARİ, Ali M., *Modern Iran Since 1921, The Pahlavis and After*, 2003.

ARABACI, İsmail, *Türkler*, Ankara 2005.

ATAİZİ, Dilek, DOULATABADİ, Farzaneh, "Kaşgay Türkleri", *Yeni Türkiye 81*, 2015.

ATTAR, Aygün, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakındönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara 2006.

AXWORTHY, Michael, *İran Aklın İmparatorluğu Zerdüşt'ten Günümüze İran Tarihi*, Çev. Özlem Gitmez, Say Yayınları, İstanbul 2016.

AZAD, Ekber, "Kaşgay Elinin Adı Nasıl Olmuştur?", *Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002.

AZER, San'an (Sinan), *İran Türkleri*, İstanbul 1942.

BARTHOLD, Wilhelm, *Tarihte Türk Dünyası*, Haz. Nurer Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul.

BASH, K. W. LİECHTİ, J. Bash, "The Qashqai", *Developing Psychiatry*, c. 43, 1987.

BASHİRİ, Iraj, “The Qashqais of Iran”, 2002.

BECK, Lois, “Tribe and State in Revolutionary Iran: The Return of the Qashqai Khans”, c. XIII/sy. 1-4, *Iranian Studies*, 1980.

BECK, Lois, “Use of Land by Nomadic Pastoralists in Iran: 1970-1998”, *Middle Eastern Natural Environments*.

BLAGA, Rafael, *İran Halkları El Kitabı*, 1997.

BOZ, Hakan, “İran’ın Unutulan Türkleri: Kaşgaylar”, *Yeni Türkiye 54, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, sy. 53-54, Eylül-Ekim 2013.

BUĞDAYCI, Alp, “Fars’ın Türkleri Kaşgaylar”, *Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi Atlas*, sy. 137, Ağustos 2004.

CAVANŞİR, Babek, *Kaşgay Türklerinin Tarihi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Enstitüsü, İstanbul 2001.

CİDDİ (BAYAT), Hüseyin, *Peyvestegi-i Kavmi ve Tarihi-i Oğuz-İlha-i Kaşkayi-i İran, Kabile-i (Kayı- Kaşkayi)*, Şiraz 1378.

COTTAM, Richard W., *Nationalism in Iran: Updated Through 1978*, London 1979.

ÇELİK, Muhittin, “İran’daki Kaşgay Türkleri”, Kafkas Üniversitesi I. Milli Kafkas Sempozyumu’nda (29 Ekim 1995) tebliğ olarak sunulmuştur.

DOLATKHAH, Sohrab, “The Kashkay People, Past and Present”, *Bilig*, sy. 53, Bahar 2010.

EKREM, Ahmet, *Bugünkü İran*, İstanbul 1934.

ERDOĞDU, Hikmet, *Büyük Pers Düşüncesinden Zülfikar’ın Yumruğuna İran*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

ERENOĞLU, Dilek, “Kaşgay Türklerinde Sosyal Tabakalaşma”, *Turkish Studies*, c. 6/4, 2011.

ERGİN, M., “Kaşgay Türkleri”, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü*, sy. 1-12, 1962-1963.

GARTWAİTE, Gene R., *İran Tarihi, Pers İmparatorluğundan Günümüze*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılap Yayınları, İstanbul 2016.

GHARAKHALOU-NARREİ, Mehdi, *Migration and Cultural Change in Urban Communities of the Qashqa'a of Iran*, Basılmamış Doktora Tezi, Ottawa Üniversitesi, Kanada 1996.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, KILIÇ, Selda Kaya, Geçmişten Günümüze İran'da Türk Bağımsızlık Hareketlerine Genel Bir Bakış”, *Güney Kafkasya Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ordu 2011.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.

GÜNDOĞAN, Ünal, *İran ve Ortadoğu*, Adres Yayınları, Ankara, 2010.

HALİD, Lazıboğlu, “İran Türkleri”, *Milli Eğitim ve Kültür*, sy. 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 1980.

İBRAHİMOV, T. E., *Gaşgaylar*, Bakü 1988.

İran Şehinşahu Majeste Muhammed Reza Pehlevi Aryamehr, *Ak Devrim*, Çev. Mohommad Matin, Apa Ofset Yayınları, İstanbul 1968.

JOSEPH, Michael, *The Shah's Story Mohammad Reza Pahlavi, An Autobiography*, London 1980.

KAFKASYALI, Ali, *İran Coğrafyasında Türkler*, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul 20.

KAFKASYALI, Ali, *İran Türkleri*, Bilge Oğuz Yayınları, Ankara 2010.

KALAFAT, Yaşar, *İran Türklüğü*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

KALAFAT, Yaşar, KESKİN, Arif, “İranlılık Paradigmasının Çöküş Süreci ve Güney Azerbaycan Milli Hareketinin Yükselişi”, *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası*, sy. 5, Ankara Yaz 2005.

- KAYABALI, İsmail, ARSLANOĞLU, Cemender, “İran Türkleri”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, sy. 223, 1977.
- KHOURY, Philip S., KOSTİNER, Joseph, *Tribes and State Formation In The Middle East*, 1990.
- KİYANİ, Menuçehr-i, *Şakayık Aşkıyla Göç Kaşkaylarda Sanat*, Çev. Mürsel Öztürk, T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2014.
- MATİN-ASGARİ, Afshin, “The Pahlavi Era: Iranian Modernity İn Global Context”, *The Oxford Handbook Of Iranian History*, 2011.
- OBERLİNG, Pierre, *The Qashqa’ı Nomads of Fars*, Paris 1974.
- ORHONLU, Cengiz, “Kaşgaylar”, *Türk Kültürü*, Ankara 1967.
- ÖREN, Mehmet Metin, *İran Türkleri-Hürriyet Hareketleri*, Haz. Selçuk Akın.
- PEHLEVİ, Farah, *Anılar*, Çev. Rukiye Öke, Paris 2003.
- POTTS, D. T., *Nomadism in Iran, From Antiquity to the Modern Era*, Oxford University Press 2014.
- RASHİDVASH, Vahid, “Iranian People: Iranian Ethnic Groups”, *International Journal of Humanities and Social Science*, c. 3/s.y. 15, Ağustos 2013.
- RAŞİDİ, Hasan Raşidi, “Çeray-ı Tahkir-i Türk’an Ez-Zaman Şurug-u Hakimiyyet-i Pehlevi Der-İran”, *Varlıq*, sy. 5-6, Güz 2016.
- SHİVA, Manouchehr, “The Qashqai Turks of Fars, Southern Iran”, *Qashqai. Net*, 2015.
- SOULEİMANOV, Emil Aslan, KRAUS, Josef, *Iran’s Azerbaijan Question in Evolution Identity, Society, and Regional Security*, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program – A Joint Transatlantic Research and Policy Center, 2017.
- SOULEİMANOV, Emil, “The Evolution of Azerbaijani Identity and the Prospects of Secessionism in Iranian Azerbaijan”.

SOULEİMANOV, Emil, PİKAL, Kamil, KRAUS, Josef, "The Rise of Nationalism Among Iranian Azerbaijanis: A Step Toward Iran's Disintegration?", *Meria*, c. 17/sy. 1, Bahar 2013.

SHAMİM, Ali Asghar, *Iran In the Reign of His Majesty Mohammad Reza Shah Pahlavi*.

SÜMER, Faruk, "İran'da Yaşayan Türk Oymakları Kaşkaylar", *Türk Kültürü*, sy. 120, Ekim 1972.

SÜMER, Faruk, "Kaşkay", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25, İstanbul 2002.

ŞAHİT, Babek, "Mirza Bala Mehmetzade'nin Milliyet Gazetesi Yazılarında İran Türklüğü", *Türk Yurdu*, sy. 354, Şubat 2017.

TEMİZEL, Ali, "Birinci Dünya Savaşında İran'da Kaşkay Türklerinin Mücadelesi", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, c. 1/sy. 1, Aralık 2017.

TOPALOĞLU, Ömer, *Çağdaş İran Tarihi (1914-1945)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1996.

UĞURLU, Nurer, *Türk Kavimleri*, Örgün Yayınları, İstanbul 2012.

VELİEV, Cavid, "İslam Kılıfında Fars Azikimazlor Aygıtı: İran İslam Cumhuriyeti", *Güney Azerbaycan Sosyal Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası*, sy. 5, Ankara Yaz 2005.

YANAR, Şenay, "Kaşkay Aşiretinin Menşei ve Tarihi Hakkında Yaklaşımlar", *Vakanüvist Dergisi*, sy. 1, Güz 2016, s. 157.

YANAR, Şenay, "Kaşkaylarda Evlilik Adetleri ve Toy Ritüelleri", *History Studies*, sy. 7, 2015.

YEŞİLBURSA, Behçet Kemal, "Kaşkaylarda Uygulanan Toprak Reformları ve Esasları", *Türk Kültürü*, sy. 314, Haziran 1989.

“Gündelik Hayatlarında İran Hükümdarları Rıza Şah Pehlevi ve Kraliçe Süreyya”, *Haber*.

_____, “The Dynamics of Ethnic Identity in Iranian Azerbaijan”, *Araz News, News and Analysis Website*, 8 Mayıs 2014.

_____, “Qashqai’s”, *Source: U.S. Library of Congress*.

_____, “Qasqai Tribe of Iran”, *Encyclopaedia of the World Muslims*, c. 3, 2001.

_____, *Şehinşah Aryamehr Majeste Mohammed Reza Şah Pehlevi ve Şehbanu Mjeste Farah Pehlevi'nin Biyografileri*, 1967.

_____, *The Qashqai of Iran, World of Islam Festival 1976*, Whitworth Art Gallery University of Manchester, 1976.

Osmanlı Sünnileştirmesi Bağlamında Lâmiû Çelebi'nin Maktel-i Âl-i Resul'ü

ERTUĞRUL ERTEKİN¹

Öz: Elinizdeki makale, Lâmiû Çelebi'nin Maktel-i Hüseyin'ini farklı bir gözle değerlendirme çabasıdır. Maktel okumanın yasaklandığı bir dönemde yazılan Maktel-i Âl-i Resul'ü, eserin neşrine yazdığımız girişte protest bir metin olarak değerlendirmiştik. Bu çalışmamızda ise ikinci bir ihtimal üzerinde durduk ve Osmanlı Devleti'nde mezhep ayrışması çağında yazılan maktelin, Kerbela hadisesinin Sünnileştirilmesi girişimi olarak da değerlendirilebileceği ileri sürdük. Makalemizde müellifin kültürlenme sürecinden, maktelinin kaynaklarından ve içeriğinden yola çıkarak sözünü ettiğimiz ikinci ihtimali bahis mevzuu etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Lamii Çelebi, Kerbela, Sünnilik

The Maktel-i Âl-i Resul of Lâmiû Çelebi in The context of Ottoman Sunnification

Abstract: The Article in your hand is an attempt to evaluate Lâmiû Çelebi's Maktel-i Hüseyin in a different way. Maktel-i Al-i Messenger, which was written at a time when Maktel reading was prohibited, was considered as a protest text in the introduction to the publication of the work. In this study, we emphasized on a second possibility and suggested that it could be considered as an attempt to Sunnification of the Karbala event in the age of sectarian disintegration in the Ottoman Empire. In our article, we attempted to discuss the second possibility we have mentioned by starting from the culturing process of the author, the sources and content of the manuscript.

Key words: Lamii Çelebi, Karbala, Sunni.

¹ Araştırmacı Yazar ertekin.ertugrul@gmail.com

Giriş

Şeyh Mahmud b. Osman b. Ali el-Nakkaş b. İlyas Lâmiî Çelebi 1473 yılında Bursa'da doğmuştur.¹ Büyük babası Nakkaş Ali, Timurlu hanedanının kurucusu Timur'un (1370-1405) Bursa kuşatması sırasında, henüz küçük bir çocuk iken, Semerkant'a götürülmüş (1402) ve orada nakkaşlık öğrenmiş, memleketi Bursa'ya döndüğünde de Yeşil Cami'nin ve Yeşil Türbe'nin nakışlarını yapmıştır.² Babası II. Bayezid'in (1481-1512) hazine defterdârı Osman Çelebi'dir (ö. 1501/2).³

Tahsiline Bursa'daki Muradiye Medresesi'nin müderrisleri olan Molla Ahaveyn ve Hasanzâde Molla Mehmed'in yanında başlayan Lâmiî Çelebi, daha sonra mâsivâdan hicret edip uzlete çekilmiş ve Nakşî şeyhi Emir Buharî'ye (ö. 1516) intisap etmiştir.⁴ Lâmiî Çelebi, *Hüsn ü Dil* tercümesinin mukaddimesinde hakikî gaye ve manayı ancak ârifler zümresine katıldıktan sonra hissettiğini belirtir.⁵ Genç yaşta başladığı şiir ve inşa çalışmaları sayesinde kısa sürede tanınan Lâmiî Çelebi'nin elimizdeki ilk eserleri II. Bayezid dönemine tarihlendirilir. 1504/5 yılında tamamladığı Sa'dî-i Şirâzî'nin (ö. 1292) *Gülistân* adlı eserinin mukaddimesinin şerhi Lâmiî Çelebi'nin Farsça ve tasavvuf konusundaki bilgisinin ispatıdır.⁶ Bundan beş yıl sonra 1509/10 yılında Molla Abdurrahman Câmî'nin (ö. 1492) *Şevâhidü'n-Nübüvve* adlı eserini tercüme etmiştir. Tanınmaya başlaması ise Yavuz Sultan Selim (1512-1520) zamanına rastlar.⁷ Lâmiî Çelebi'nin önemli eserlerini de Türkçeye tercüme ettiği Molla Câmî'ye ilgisinde müellifin

¹ Bkz. Abdülkadir Karahan, "Lâmiî", *İA*, MEB, Ankara, c. 7, s. 10.

² Taşköprüzâde, *Şakâikü'n-Numâniyye fi Ulemâ-i Devleti'l-Osmaniyye*, tahkik: Seyyid Muhammed Tabatabaî Bihbehânî, Tahran 2010, s. 380; Mecdî Mehmed Efendi, "Hadâikü'ş-Şakâik", *Şakâik-i Numanîye ve Zeyilleri*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, c. 1, s. 431; ayrıca bkz. Ali Alparslan, "Ali b. İlyas Ali", *TDVİA*, c. 2, s. 400.

³ Taşköprüzâde, a.g.e., s. 380; Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şuarâ*, haz. Filiz Kılıç, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010, c. 2, s. 745; Mecdî Mehmed Efendi, a.g.e., c. 1, s. 431.

⁴ Taşköprüzâde, a.g.e., s. 380; Âşık Çelebi, a.g.e., c. 2, s. 745; Mecdî Mehmed Efendi, a.g.e., c. 1, s. 432; Selî Bey, *Tezkire (Heşt Bihîşt)*, İstanbul 1980, s. 104; Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, haz. İbrahim Kutluk, Ankara 1981, c. 2, s. 831.

⁵ Abdülkadir Karahan, a.g.m., s. 12.

⁶ Günay Kut, "Lâmiî Çelebi and His Works", *Yazmalar Arasında*, İstanbul 2005, c. 1, s. 137.

⁷ Abdülkadir Karahan, a.g.m., c. 7, s. 11.

Nakşibendî tarikatına mensup oluşu etkili olmuş olmalıdır. Lâmiî Çelebi Abdurrahman Câmî'nin eserlerini Türkçeye kazandırmasından dolayı bazı kaynaklarda *Câmî-i Rûm* lakabıyla anılmıştır.⁸ Mustafa Âli (ö. 1600) ise, buna karşı çıkmış, Lâmiî Çelebi'nin şairlikte Molla Câmî ile mukayese edilemeyeceğini söylemiştir.⁹ Lâmiî Çelebi, İranlı şair Fettâhî-i Nişâbûrî'nin (ö. 1448?) *Hüsn ü Dil*'ini tercüme etmiş ve tercümesini Yavuz Sultan Selim'e takdim etmiştir. Yavuz Sultan Selim de buna karşılık kendisine günlük otuz beş akçe maaş bağlayanca, Lâmiî Çelebi genç yaşında tekaüt hayatı yaşayarak kendisini ilme ve eser telif etmeye vermiştir. Daha sonra Ali Şir Nevâî'nin (ö. 1501) eserinden uyarladığı *Ferhâdnâme*'yi yine aynı padişaha hediye etmiş, padişah da kendisine yıllık olarak bir köy ihsan etmiştir.¹⁰

Lâmiî Çelebi'nin sarayla kurduğu ilişki bundan sonra da devam etmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) cülusuna tarih düşürdüğünde bir kez daha ödüllendirilmiştir.¹¹ Kanûnî, Ebu'l-Kâsım Unsurî'nin (ö. 1339/40) *Vâmuk u Azrâ*'sını tercüme ettirmek istediğinde de Muhyiddin Çelebi ve Kadîrî Çelebi tarafından padişaha tavsiye olunmuştur.¹² Altı ay süren bu tercüme çalışmasından bir süre sonra yine padişahın isteği üzerine bu kez Fahreddin Esad Cürcânî'nin (ö. 1073'den sonra) *Vîs ü Râmin*'ini tercüme etmiştir. Çalışmalarından dolayı Kanûnî'nin veziri İbrahim Paşa'nın (ö. 1536) övgülerine mazhar olan Lâmiî Çelebi bu emeğine karşılık oğulları için vazife talep etmiştir. İbrahim Paşa da oğullarına verilmek üzere yevmiye yirmi akçe maaş bağlamıştır.¹³ Kaynaklarda zekî, üretken, usta mütercim, belagat göğünün yıldızı ve sevilen bir şair olarak tanıtılan Lâmiî Çelebi bütün hayatını Bursa'da geçirmiş ve altmış yaşında iken

⁸ Aşık Çelebi, a.g.e., c. 2, s. 746; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2000, c. 2, 492; Selî Bey, a.g.e., s. 104; Kastamonulu Latîfî, *Tezkire-i Latîfî*, Dersaadet 1314, s. 291; Kmalzâde Hasan Çelebi, a.g.e., c. 2, s. 831. İsmail Belîğ, *Câmî-i Sâni* şeklinde niteler, bkz. İsmail Belîğ, *Tarih-i Bursa (Güldeste-i Riyâz-ı İrfan ve Vefeyât-i Danişverân-i Nadiredân)*, Bursa 1302, s. 177.

⁹ Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, haz. Mustafa İsen, Ankara 1994, s. 266-267.

¹⁰ Aşık Çelebi, a.g.e., c. 2, s. 745; Mecdi Mehmed Efendi, a.g.e., c. 1, s. 432; Kâtip Çelebi, *Keşfü'l-Zamân*, çev. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, c. 3, s. 1005.

¹¹ Abdülkadir Karahan, a.g.m., c. 7, s. 11.

¹² Aşık Çelebi, a.g.e., c. 2, s. 745.

¹³ Aşık Çelebi, a.g.e., c. 2, s. 746; Mecdi Mehmed Efendi, a.g.e., c. 1, s. 432.

1532 yılında memleketinde vefat etmiştir.¹⁴ Kabri, dedesi Nakkaş Ali'nin yaptırdığı kale içindeki Bursa Orta Pazar Camii haziresindedir.¹⁵ Mezar taşındaki “el-merhum Şeyh Lâmiû b. Osman” ibaresinden bir tekkede şeyh olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ Selî Bey'in (ö. 1548) “Dünya beyleri onun hizmetine koşup yüz sürek duasını almağa can verirlerdi” ve İsmail Belîğ'in “seccadenişin-i irşâd iken” ifadeleri Lâmiû Çelebi'nin şeyh olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.¹⁷ Ayrıca Lâmiû Çelebi'nin İstanbul'da ilk Nakşibendî tekkesini kuran Emir Buharî'den hilafet almış, Nakkaş Ali Tekkesi'nde hizmet etmiştir.¹⁸

Lâmiû Çelebi'nin Eserleri

Lâmiû Çelebi 55 yaşlarında kaleme aldığı *Şerefü'l-insan* adlı eserinin mukaddimesinde eserlerinin bir listesini verir.¹⁹ Ancak yapılan araştırmalar bu listenin eksik olduğunu göstermiştir. Lâmiû'nin kaydetmediği ve sonradan kaleme aldığı kitaplarıyla birlikte bu eserlerinin sayısı bu rakamı aşar. Lâmiû Çelebi'nin manzum ve mensur olarak sınıflandırılan eserleri şunlardır:

Mensur Eserleri: *Şevâhidü'n-Nübüvve, Nefahâtü'l-üns Tercümesi, Hüsn ü Dil, Münazara-i Bahar ü Şitâ, Şerh-i Dibâce-i Gülistân, Münşeat-ı Mekâtib, Hall-i Muamma-yi Mir Hüseyin, İbretnüme, Menâkıb-ı Üveys el-Karanî, Letâifnâme, Nefsü'l-emr, Şerefü'l-insan.*

Manzum Eserleri: *Absâl u Salâmân, Vâmuk u Azrâ, Vîs ü Râmin, Ferhâd u Şirin, Tuhfe-i Lâmiû, Divân, Şehrengîz, Guy u Çevgân, Şem ü Pervâne, Hefî Peyker.*²⁰ Bunlardan başka *Hirednâme*²¹, *Reşfü'n-nesâih ve keşfü'l-fedâil*²²,

¹⁴ İsmail Belîğ, a.g.e., s. 178; ayrıca Bkz. Günay Kut, “Lâmiû Çelebi”, *TDVİA*, c. 27, s. 96. Taşköprüzâde 1531 veya 1532'de vefat ettiğini yazar. Bkz. Taşköprüzâde, a.g.e., s. 381. Aşık Çelebi ve Mecdî Efendi, Lâmiû Çelebi'nin ölüm tarihini 1535 olarak verirler. Bkz. Aşık Çelebi, a.g.e., c. 2, s. 748; Mecdî Mehmed Efendi, a.g.e., c. 1, s. 432.

¹⁵ Aşık Çelebi, a.g.e., c. 2, s. 748; Mecdî Mehmed Efendi, a.g.e., c. 1, s. 432.

¹⁶ Günay Kut, a.g.m., c. 27, s. 96.

¹⁷ Selî Bey, a.g.e., s. 104; İsmail Belîğ, a.g.e., s. 177.

¹⁸ Mustafa Kara, “Emir Buharî”, *TDVİA*, c. 11, s. 126; Cemal Kumaz-Mustafa Tatçı, *İstanbul'da Buharâh Bîr Mutasavvif: Emir Buharî*, Ankara 1999, s. 10-11.

¹⁹ Günay Kut, “Lâmiû Çelebi and His Works”, s. 133.

²⁰ Eserleri hakkında geniş bilgi için Bkz. Günay Kut, a.g.m., s. 141-145.

²¹ Katip Çelebi, a.g.e., c. 2, s. 583. Katip Çelebi Abdurrahman Câmî'nin *Hefî Evreng*'inin yedinci kitabının ve Nizâmî'nin *Hanse*'sinin bir *İskendernâme* de denilen bir bölümünün aynı adı taşıdığını yazar. Bu eser bu ikisinden birinin tercümesi olabilir.

²² Katip Çelebi, a.g.e., c. 2, s.735.

*Cabirname*²³ ve *Miftâhu'n-necât fi havâssi's-suver ve'l-âyât* adlarında kitapları olduğu da kaynaklarda geçmektedir.

Lâmiî Çelebi'nin Maktel-i Âl-i Resûl Adlı Eseri

Maktel-i Âl-i Resul'ün Yazma Nüshaları

Maktel-i Âl-i Resul'ün bilinen yazma nüshalarının sayısı azdır. Eserin bilinen nüshaları şunlardır: Süleymaniye Kütüphanesi Serez 4019/6; Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Muzaffer Ozak I 251, 219, 979/2; Bibliotheque National de France Supplement 318, Ancien Fonds 260; Gotha 169; Uri Oxford 314; Los Angeles 3394, 3401.²⁴

Ayrıca eserin muhtemelen başta sanat hamisi devlet adamları²⁵ olmak üzere farklı kesimden okuyucular için hazırlanmış üç minyatürlü elyazması nüshası bulunmaktadır: Türk ve İslâm Eserleri Müzesi 1958²⁶; British Library Or. 7238²⁷; Polonya Czartoryski Kitaplığı 2327 III.²⁸ Eserin, Hüseyin Vâiz-i Kaşifî'nin (ö. 1504/5) *Ravzattü'ş-Şüheda*'sı ve Fuzûlî'nin (ö. 1556) *Hadikatü's-suada*'sı gibi Bağdat Mevlî Dergâhı'nda resimlendiği düşünülmektedir.²⁹

Biz, 2012 yılı sonunda Milli Kütüphane Yz. B 446 numarada kayıtlı nüshasını esas alarak Maktel-i Âl-i Resul'ü neşrettik. 1964'de S. S. Karabudak tarafından bağışlanan 13 varaklık bu

²³ Katip Çelebi, a.g.e., c. 2, s.453.

²⁴ Günay Kut, "Lâmiî Çelebi and His Works", s. 148.

²⁵ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 861/4-5 numarada kayıtlı belgede 2 Ramazan 1006/8 Nisan 1598 tarihinde görevinden azledilip kitapları müsadere edilen Sadrazam Hasan Paşa'nın (ö. 1598) metrukât listesinde Maktel-i Hüseyin adında bir kitabı olduğundan söz edilir. Şahsî kütüphanesinde Lâmiî Çelebi'nin birkaç eseri bulunan Hasan Paşa'nın resimli bir Maktel-i Âl-i Resul nüshası sipariş etmiş olabileceğini düşünmek mümkündür. Bkz. Emine Fetvacı, Sarayın İmgeleri, çev. Nureddin El-Hüseyinî, İstanbul 2013, s. 82.

²⁶ Kemal Çığ, "Türk ve İslam Eserleri Müzesindeki Minyatürlü Kitapların Kataloğu", *Şarkiyat*, 3, (1958): s. 54.

²⁷ Norah M. Titley, *Miniatures From Turkish Manuscripts (a catalogue and subject index of paintings in the British Library and British Museum)*, Londra 1981, s. 56.

²⁸ Stefan Komornicki, "Les Principaux Manuscrits a Peintures Orientaux du Musee des Princes Czartoryski", *Bulletin de la Societe Française de Reproductions de Manuscrits a Peinture*, XVIII, s. 167-168.

²⁹ Bağdat minyatür ekolü ve bu ekole mensup nakkaşlar tarafından resimlenen Şilik temalı nüshalar hakkında bkz. Filiz Çağman, "16. Yüzyıl Sonlarında Mevlî Dergâhlarında Gelişen Bir Minyatür Okulu", *1. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul 1973, s. 651-652; Rachel Milstein, *Miniature Painting in Ottoman Baghdad*, Costa Mesa 1990.

elyazması nüsha karton bir cilt içerisinde yer alır. Abadi kâğıt üzerine nesih hatla yazılan eserin sayfaları rutubetlidir ve bölüm başlıkları ile alıntılar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eserde müs-tensih adı geçmemekte, istinsah kaydı da bulunmamaktadır.³⁰

Maktel-i Âli Resul'ün İsimlendirilmesi ve Telif Tarihi

Lâmî Çelebi eserine *Maktel-i Âli Resûl* adını vermiş, bunu da maktelinde belirtmiştir:

Dîdelerden akıtıp hûnîn süyûl
Yani diyem *Maktel-i Âli Resûl* (58. beyit)

Lâmî Çelebi, maktelinde eserin telif tarihiyle ilgili bir bilgi vermez. Bununla birlikte Sadettin Eğri, Lâmi Çelebi'nin 1526/7 yılında yazdığı *Şerefî'î-Hısan* adlı eserinde maktelini zikretmiş

³⁰ Bkz. Lâmi Çelebi, *Maktel-i Âli Resul*, haz. Ertuğrul Ertekin, Kevser Yayınları, İstanbul 2012. Makalede verilen beyit numaralarında bu yayımı esas aldık. Maktel çalışmalarımıza başladığımız 2002 yılında amacımız Lâmi Çelebi'nin maktelinin bütün yazma nüshalarını edinmek ve tamamını karşılaştırarak yayımlamaktır; ancak bazı nedenlerden ötürü bu amacımıza ulaşamadık. Daha sonra eseri iki nüshasını karşılaştırarak yayımlamaya karar verdik ve eserin Süleymaniye Kütüphanesi Serez 4019/6'da kayıtlı nüshasını edindik. Lakin çalışmaya başladığımızda Siroz'daki Şeyh Bedreddin Tekkesi'ne vakfedilen Serez nüshasının eksik ve imlâ hatalarıyla dolu olduğunu gördük. Bu nedenle de çalışmamızda Milli Kütüphane nüshasını esas aldık. Bu arada eser üzerine yapılan tezlerden de yer geldikçe faydalanmaya çalıştık. Bkz. İbrahim Boğalı, *Lâmi'î Çelebi Maktel-i Âli Resûl*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1971; Harun Arslan, *Kitab-ı Maktel-i Âli Resûl (Giriş-Metin-İnceleme-Sözlük-Adlar Dizini)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001. Harun Arslan tezinin Sonuç kısmında "Bu eseri Lâmi Çelebi Molla Cami'den tercüme etmiştir" diye yazar (s. 295). Tezde bu önemli iddia hakkında herhangi bir açıklama yoktur. Son olarak, 2015 yılında Tuğba Erdem Akkoyun tarafından Lâmi Çelebi'nin olduğu sanılan bir maktel üzerine yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Tezi incelediğimizde bu eserin Lâmi Çelebi'nin Maktel-i Âli Resul'ü olmadığını gördük. Bkz. Tuğba Erdem Akkoyun, *Lâmi Maktel-i İmam Hüseyin İnceleme, çeviri yazı, sözlük*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2015. Bu maktel, Türkçe ilk maktel olarak bilinen ve Şâdi Şâzi ile Yusuf-i Meddâh'a izafe edilen, en son Yazma Eserler Kurumu tarafından Şâdi Meddâh'a izafe edilerek yayımlanan maktel veya bu maktelin bir versiyonudur. Maalesef henüz ilk maktelin çok sayıdaki yazma nüshalarının nüsha farkları ve istinsahlarla çoğalan versiyonları üzerine kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Bkz. Şâdi Meddâh, *Maktel*, haz. Erdoğan Erbay ve Selahattin Tozlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2015. İlk maktel müellifi hakkındaki tartışmalar için bkz. Kenan Özçelik, "Türk Edebiyatında Yazılmış İlk Maktel-i Hüseyin Kinin Eseridir?", *Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ*, ed. Âlim Yıldız, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Sivas 2010, c. 2, s. 7-15. Daha geniş bilgi için müellifin tezinin girişine bakılabilir. Bkz. Kenan Özçelik, Yusuf-i Meddâh ve Maktel-i Hüseyin (İnceleme-Metin-Sözlük), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

olmasından yola çıkarak eserin bu tarihten önce yazıldığını kaydeder.³¹ Kanaatimizce, Serez nüshasının başında yer alan ve eserin hicrî 926 (1519/20) tarihinde Siroz'daki Şeyh Bedreddin Tekkesi'ne vakfedildiğini gösteren kayıt, eserin 1519/20 yılından önce yazıldığını göstermektedir.³²

Maktel-i Âl-i Resul'ün Telif Sebebi

Lâmiî Çelebi maktelinde ayrı başlık altında ifade ettiği üzere eserini Kanûnî Sultan Süleyman zamanında defterdârlık yapan Sinan Bey'in teşvikiyle yazmıştır.³³ Müellifimizin anlattığına göre inzivaya çekildiği bir dönemde Sinan Bey'den bir mektup almış ve bu mektuptan sonra maktelini yazmaya koyulmuştur:

Kûh-veş dâmâne çektim pâyımı
Dest-i uzlet birle yadım yayımı

Kâf-ı mihnetten kılıp kaddim çü kâf
Eyledim dil Kâbesinde itikâf

Ben cihandan bu gam ile bî-haber
Nâgeh erdi bir resûl-i nâme-ber

Asaf-ı cem menzilet edip selâm
Vermiş ben mûra bu yüzden peyâm

Hâme-gîr olub utârid-veş meger
Nazm edem pervin-sıfat birkaç güher (47-51. beyitler)

Lâmiî Çelebi maktelini, diğer maktel müellifleri gibi, hazin Kerbelâ olayını yâd etmek, okuyucularını ağlatmak ve bu vesileyle sevap kazanmak için kaleme alır. Lâmiî Çelebi bu hususu şu beyitlerle dile getirir:

Giydirem evrâka mâtemden libâs
İşitenler ağlayıp kan ede yas

³¹ Bkz. Sadettin Eğri, Lâmiî Çelebi Şerefü'l-İnsân (İnceleme-Metin), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1997, s. 40-41.

³² Bkz. Süleymaniye Kütüphanesi Serez 4019/6 1a.

³³ Sinan Bey hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlamadık.

Didelerden aktıp hûnîn süyûl
Yani diyem *Maktel-i Âli-i Resûl* (57-58. beyitler)

Eserde müellif maktelin yazılış sebebi olarak başka bir sebep belirtmese de, Âşık Çelebi'nin (ö. 1572) *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*'da ve daha sonra İsmail Belîğ'in (ö. 1729) *Güldeste* olarak bilinen *Tarih-i Bursa* adlı eserinde naklettikleri olay Lâmiû Çelebi'nin maktelin yazma sebeplerinden biri olabilir. Âşık Çelebi şöyle yazar:

*Maktel-i Hüseyin, Vaiz Molla Arab Bursa'da ışıklara mahsus maktel-i Hüseyin okunmağı men ettikte merhum Lâmiû Çelebi tevârih-i sahihadan cem ü tertib edip Bursa'da kadı-yi vakt Aş-çızâde Hasan Çelebi'yi ve Molla Arab-ı Vaiz'i vesair ulemâyı cem edip maktelin okutup ulemâ kabul etmişlerdir.*³⁴

Âşık Çelebi bu önemli bilgiyi nakle ederken Molla Arab'ın (ö. 1531) maktel okumayı niçin yasakladığını izah etmez. Bununla birlikte "ışıklara mahsus" ifadesi yasağın sebebine dair önemli ipuçları verir. İlk defa Yunus Emre'nin (ö. 1320?) *Divanı*'nda kullanılan ışık sözcüğünün muhtemel kökeni ve anlamları hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür.³⁵ Vâhidî'nin (ö. 16. yüzyıl) cemaat-dışı derviş zümrelerini sınıflandırdığı *Menâkıb-i Hâce-i Cihân ve Netice-i Cân* (telif tarihi 1523 eserinden yola çıkan Ahmet T. Karamustafa, ışık teriminin Şîliğe mütemayil bir derviş zümresinin mensuplarını ifade eden Abdal ile eşanlamda kullanıldığı kanaatindedir.³⁶ Ayrıca terimin batnî dervişler, önce Şîu-batnî zümreler, sonra Bektaşiler ve Hurûfiler için kullanıldığı da söylenmiştir.³⁷ Genel olarak araştırmacıların bu konuda verdikleri bilgilerden ışık teriminin otoriteler açısından uygunsuz meyilleri olan, ortodoksi karşıtı heterodoks dervişler için kullanıldığı, farklı zaman ve mekânlarda çeşitli derviş zümrelerine nispet edildiği, sonradan Abdallar gibi Şîliğe mütemayil zümre-

³⁴ Âşık Çelebi, a.g.e., c. 2, s. 749. Aynı olay benzer anlatımlarla başka tezkirelerde de geçer: bkz. Kınalızâde Hasan Çelebi, a.g.e., c. 2, s. 832; Beyanî Mustafa b. Carullah, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, Haz. İbrahim Kutluk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 237.

³⁵ Bkz. Abdülbaki Gölpınarlı, Yunus Emre Divanı, Ahmed Halid Kitabevi, İstanbul 1943, s. 677-679.

³⁶ Ahmet T. Karamustafa, Tanrının Kuraltanmaz Kulları, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 87-88.

³⁷ Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sufilik: Kalenderiler, Ankara 1999, s. 108.

ler için kullanıldığını ortaya çıkmaktadır. *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ* çerçevesinde ışık teriminin izini süren Helga Anetshofer'e göre Âşık Çelebi açıkça belirtmese de ışık sözcüğünü Abdal zümresiyle ilişkilendirmiştir.³⁸ Molla Arab'ın maktel okunmasını yasaklamasıyla ilgili bölümde ise özellikle Şiilik bağlamında bilinen bir âdeti uygulayanlara ışık denilmiştir.³⁹

İsmail Belîğ ise maktel okunmasının yasaklanmasının sebebinin biraz daha izah ederek olayı şöyle anlatır:

Ve Maktel-i Hazret-i İmam Hüseyin (r.a) ki mervîdir, ol asırda bir vâiz-i Arab terk-i muraât-i edeb edip mecâlis ve mehâfilde maktel-i Hazret-i Hüseyin kıraati küfre akrebdir dedikde Lamî-i merhûm suhte-i nâire-i gayret olmağın kitab-ı mezburu cem ve tenmike sarf-ı himmet edip Kadı-i şehîr Aşçızâde Hasan Efendi ve vâiz-i mezbûr ve ayân ve eşrâf ve cumhur mahzarlarında Cami-i Kebîr'de kürsü üzerinde kıraat ve dehhâl-i mezbûru şayeste-i tevbih ve sezâvâr-i tazir-i lisan etmişlerdir.⁴⁰

Beliğ'e göre Molla Arab'ın maktel okunmasını yasaklamasının nedeni eylemin küfre yakın olmasıdır.⁴¹ Hâlbuki Ehlibeyt muhabbetinin Ehlişünnet ilahiyatına göre küfürle bir ilgisi bulunmamaktadır.⁴² Nitekim İsmail Belîğ de muhtemelen bu hususu vurgulamak amacıyla Molla Arab'ın bu tutumunu "edebe riayeti terk etmek" (*terk-i muraât-i edeb*) olarak nitelemiştir. Esasında bu yasak, Molla Arab'ın, 16. yüzyılda Şah İsmail'in (1501-1524) başa gelir gelmez başlattığı Şiileştirme faaliyetlerinin⁴³ etkisiyle

³⁸ Helga Anetshofer, "Meşâ'irü'ş-Şu'arâ'da Toplum-tanmaz Sapkın Dervişler", *Âşık Paşa ve Şairler Tezkiresi Üzerine*, Derleyen: Hatice Aynur-Aslı Niyazioğlu, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 89-91.

³⁹ Helga Anetshofer, a.g.m., s. 91-93.

⁴⁰ İsmail Belîğ, a.g.e., s. 179.

⁴¹ Molla Arab Ayasoofya'daki vaazında, yine küfür olduğu gerekçesiyle, sufilere semai aleyhinde açıklamalarda bulunurken meşâyihden Divane Şucâ'nın protestosuyla karşılaşmıştır bkz. Mehmed Muhyiddin-i Gülşeni, *Menâkıb-i İbrahim-i Gülşeni ve Şemlelizâde Ahmed Efendi, Şive-i Tarikat-ı Gülşeniyye*, Haz. Tahsin Yazıcı, Ankara 1982, s. 224.

⁴² Ehlibeyt kavramı ve Ehlibeyt'in Sünni ilahiyatındaki yeri hakkında bkz. M. Bahaüddin Varol, *Ehli Beyt: Kavramsal Boyut*, Konya: Yediveren Kitap, 2004.

⁴³ İsmail'in İran'ı Şiileştirme politikası hakkında bkz. Allouche, Adel. *Osmanlı-Safevî İlişkileri Kökenleri ve Gelişimi*. çev. Ahmed Emin Dağ, Anka Yayınları, İstanbul, 2001, 48-73. Geniş bilgi için bkz. Rula Jurdi Abisaab, *Converting Persia: Religion and Power in the Safavid Empire*, I. B. Tauris, Londra, 2004. Burada Avustralyalı şarkiyatçı G. E. von

neredeyse Anadolu'da neredeyse beşinci mezhebe dönüşen⁴⁴ Kızılbaş Şiîliğinin yarattığı tehlikenin önünün alınması doğrultusunda aldığı bir tedbirdir.⁴⁵ Yavuz Sultan Selim'le birlikte İran seferine katılıp okuduğu şiirlerle askerleri Kızılbaşlara karşı kıskırtan Molla Arab, Safevîlerin etkisiyle din politikasında Sünnileştirme faaliyetlerine girişen Osmanlı sultanlarına bir anlamda danışmanlık yaptığı da bilinmektedir.⁴⁶ Safevîlerin İran'da ve Osmanlı topraklarında, güncel tabirle popüler kitapları veya halk kitaplarını kullanarak mezhep propagandası yaptığını bilen⁴⁷ Molla Arab, maktelleri yaşamakla kalmamış kıraat meclislerinde okunmak üzere bir de mevlid yazarak⁴⁸ Osmanlı Devleti'nde mezhep ayrışması sürecine ve Osmanlı Sünnileştirmesi politikasına katkıda bulunmuştur.⁴⁹

Daha önceki çalışmamızda Aşık Çelebi'nin ve İsmail Belig'in ifadelerini esas almış ve Lâmiî Çelebi'nin yasağa rağmen yazdığı

Grunebaum 1950'li yıllarda yazdığı kitabında dikkat çektiği bir hususu, Safevî Kızılbaş Şiîliği'nin İmamî-Şiîlikle bir ilgisinin bulunmadığını bir kez daha hatırlatmak isteriz. Maalesef hâlâ Safevî Şiîliği araştırmalarında karıştırılan bu husus birçok yanlış anlamayı beraberinde getirmektedir. Gustave Edmund von Grunebaum, İslamiyet, çev. E. Nermi Erendor, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, s. 141. Babayan'ın tespitine göre İmamî-Şiîliğe geçiş, I. Tahmasb (1524-1576) döneminde başlamış ve ancak 1590'da I. Abbas (1587-1629) döneminde sona ermiştir. Bkz. Kathryn Babayan, "The Safavid Synthesis: From Qizilbash Islam to Imamite Shi'ism", *Iranian Studies*, 27, 1/4, (1994): s. 135-161.

⁴⁴ Bkz. Jean Louis Bacqué-Grammont, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safevîler", Bekir Kütükoğlu'na Armağan, ed. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul 1991, s. 207.

⁴⁵ Safevî propagandasının Osmanlı topraklarındaki etkisi hakkında bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Osmanlı İmparatorluğunda Din, 14-17. Yüzyıllar", *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi*, İstanbul 2011, s. 92.

⁴⁶ Bkz. Tahsin Özcan, "Molla Arab", TDVİA, İstanbul 2005, c. 30, s. 240-241.

⁴⁷ Safevîlerin İran'ı Şiîleştirirken ravzahânî meclislerinden ve maktellerden istifade ettiği bilinmektedir. Bu konuda birçok makale yazılmıştır, örneğin bkz. Asgar Furûğî, "Kârkerd-i Sügdârî-i Aşûrâ der Resmî Şoden-i Mezheb-i Şia der Zaman-i Safeviye", *Mişkât*, Meşhed 1382, Sayı: 82, s. 63-75. Mühimme defterlerindeki kayıtlardan Safevîlerin halifeleri aracılığıyla Osmanlı topraklarına muhtelif kitaplar gönderdiği bilinmektedir. Bkz. Ahmet Refik Altınay, *On Altıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik*, İstanbul: Muallim Ahmed Halim Kütüphanesi, 1932; Colin H. Imber, "The Persecution of the Ottoman Shi'ites According to the Mühimme Defterleri 1565-85", *Der Islam* 56 (1979): 245-273

⁴⁸ Bkz. Rabia Doğru, *Kara Vâiz'in Mevlid'i (Metin-İnceleme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2013. Molla Arab'ın maktelleri yasakladığı yıllarda İran'daki Şiîleştirme faaliyetlerinin başında bulunan Şiî âlimi Ali Kerekî (ö. 1534) de Gulât-ı Şia fikirleri muhafaza ettiği gerekçesiyle Ebu Müslimnâmeleri yasaklamıştır. Bkz. Zebihullah Safa, "Macera-yi Tahrîm-i Ebu Müslimnâme" *İrannâme*, 18 (1365 [1986]): s. 233-249

⁴⁹ Osmanlı Devleti'nde mezhep ayrışması süreci hakkında bkz. Guy Burak, "Faith, law and empire in the Ottoman 'age of confessionalization': the case of 'renewal of faith'", *Mediterranean Historical Review* 28, (2013): s. 1-23. Osmanlı Sünnileştirmesi kavramı hakkında bkz. Derin Terzioğlu, "How to Conceptualize Ottoman Sunnitization Subtitle: A Historiographical Discussion", *Turcica*, 44, (2012-2013): s. 301-338.

maktelin bir protest metin olarak kabul edilebileceğini ileri sürmüştük. Bu ihtimal hâlâ geçerli olmakla birlikte burada ikinci bir ihtimal üzerinde durmak istiyoruz.⁵⁰ Şöyle ki, yasağa rağmen bir maktel yazan ve onu, başta yasağı koyan Molla Arab olmak üzere dönemin Bursa kadısı Aşçızâde Hasan Çelebi'nin⁵¹ (ö. 1535) ve diğer ulemanın huzurunda okuyan Lâmiî Çelebi böyle yaparak, Hz. Hüseyin ve Kerbela kavramlarının Sünnileştirilebileceğini göstermek istemiş de olabilir. Nitekim erken dönemden itibaren İslam tarihinin hemen her döneminde, Gulât-ı Şia, Kızılbaşlık gibi fıkıh dışı ve İmamî-Şiilik gibi fikhî Şiiliğin yayılmasında etkili olan Kerbela hadisesi Osmanlı Sünnileştirme politikası açısından en ciddi tehlikeydi. Bilindiği üzere Ebu Müslimnâme kadar onun devamı olan destanlarda, özellikle Anadolu'da çokça okunan Battalnâme, Dânişmendnâme ve Saltuknâme'de Kerbela ve Hz. Hüseyin'in intikamı motifi odağa alınmıştır.⁵² Dönem dönem Anadolu'da baş gösteren ve Şiilikle ilişkilendirilen isyanları çıkaran çevrelerde de yoğun ilgi gören bu destanların Osmanlı muhitlerinde yeniden yazıldıkları ve Sünnileştirildikleride bilinmektedir.⁵³ Ancak yine çokça okunan eserler olan maktel-i Hüseyin'ler için 16. yüzyıla kadar ciddi anlamda bir Sünnileştirme çalışması yapılmamıştır. Bu açıdan biz, Lâmiî Çelebi'nin böyle bir çalışmaya girişmiş olabileceği ihtimalinin de göz önünde tutulması gerektiği kanaatindeyiz. Maktel-i Âl-i Resul'ün kaynakları ve bilhassa Hz. Hüseyin'in katledilmesi emrini veren Emevî halifesi Yezid'e (680-683) lanet etmenin Ehlisünnet ilahiyatındaki yerine ayrılan uzun pasajı bizi bu düşünceye sevk etmiştir. Nite-

⁵⁰ Bkz. Lâmiî Çelebi, a.g.e., s. 33.

⁵¹ Aşçızâde Hasan Çelebi hakkında bkz. Taşköprüzâde, a.g.e., s. 397; İsmail Belig, a.g.e., s. 291-292.

⁵² Bkz. *Ebu Müslimnâme*, Haz. Necatî Demir, Mehmet Dursun Erdem ve Sibel Üst, Destan Yayınları, Ankara, 2007; *Battalnâme*, Haz. Necatî Demir ve M. Dursun Erdem, Hece Yayınları, Ankara, 2006; *Dânişmendnâme*, Haz. Necatî Demir, Hece Yayınları, Ankara, 2006; *Saltuknâme*, Haz. Necatî Demir ve M. Dursun Erdem, Destan Yayınları, Ankara, 2007.

⁵³ Ebu Müslimnâme'nin ve onunla bağlantılı destanların Sünnileştirilmesi hakkında bkz. Irene Melikoff, *Ebu Müslim Türk - İran Epik Gelenegi İçinde Horasan Teberdari*, çev. Armağan Sarı, Elips Yayınları, Ankara, 2012; Ahmet T. Karamustafa, "Islamisation Through the Lens of the Saltuk-name", *Islam and Christianity in Medieval Anatolia*, ed. A.C.S. Peacock, Bruno De Nicola ve Sara Nur Yıldız, Farnham, Surrey ve Burlington, VT: Ashgate Publishing, 2015, s. 349-364.

kim 16. yüzyıl, bütün yazın türlerinde Ehlibeyt kavramının ve içeriğinin Sünnileştirildiği bir dönem olmuştur.⁵⁴

Maktel-i Âli Resul'ün Kaynakları

*Maktel-i Âli Resul'*ü diğer Türkçe maktellerden ayıran en önemli özelliği, Âşık Çelebi'nin de ifade ettiği gibi⁵⁵, tarihi gerçekliklere en yakın maktel olmasıdır. Lâmiî Çelebi maktelinde kaynaklarından bir kısmını zikretmiştir. Müellifin adını en fazla zikrettiği kaynak meşhur Nakşî şeyhi Muhammed Pârsâ'nın⁵⁶ (ö. 1420) *Faşlu'l-Hitâb* adlı eseridir. Lâmiî Çelebi, *Faşlu'l-Hitâb*'m adını üç yerde zikreder:

Lik gûş et sahib-i *Faşlu'l-Hitâb*
Hoş beyân etmiş bu kavli pür-savâb (110. beyit)

*

Böyle yazmış sahib-i *Faşlu'l-Hitâb*
Altı kez verdiler âna zehr-tâb (188. beyit)

*

Böyle yazmış sahib-i *Faşlu'l-Hitâb*
Kim ânın naklinde yoktur irtiyâb (567. beyit)

Lâmiî Çelebi'nin şahsî kütüphanesinde bulunan bu eser, bütün kitaplarıyla birlikte Bursa Belediye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.⁵⁷

⁵⁴ Bkz. Vefa Erginbaş, "Problematising Ottoman Sunnism: Appropriation of Islamic History and Ahl al-Baytism in Ottoman Literary and Historical Writing in the Sixteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 60 (2017): s. 614-646.

⁵⁵ Âşık Çelebi, a.g.e., c. 2, s. 749.

⁵⁶ Muhammed Pârsâ hakkında bkz. Hamid Algar, "Muhammed Pârsâ", *TDVİA*, c. 30, s. 563-565.

⁵⁷ Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatler ve Tekkeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001, s. 58. Eser ilk defa Taşkent'te basılmıştır. Eserin Türkçe tercümesi bu baskı üzerinden yapılmış olmalıdır bkz. Hâce Muhammed Pârsâ, *Tevhîde Giriş -Faşlu'l-Hitâb Tercümesi-*, çev. Ali Hüsvrevoğlu, İstanbul 1988. Eserin tahkikli neşri için bkz. Hâce Muhammed Pârsâ, *Faşlu'l-Hitâb*, tahkik: Celil Mesgernejâd, Tahran 2004.

Lâmiî Çelebi'nin *Faslu'l-Hitâb*'a gönderme yaptığı bölümlerin ilkinde (110. beyit) konu, Yezîd'e lanet meselesidir. Hâce Muhammed Pârsâ eserinin bir bölümünü Resulullah'ın Ehlibeyt'ini ve ashâbı sevmek konusuna ayırmışsa da bu bölümde doğrudan Yezîd'e lanet meselesini işlememiştir.⁵⁸

Faslu'l-Hitâb'ın ikinci kez zikredildiği 188. beyitte konu, Hz. Hasan'ın zehirlenmesi hadisesidir. Lâmiî Çelebi'nin Hz. Hüseyin'in Hz. Hasan'a katilini sorması, Hz. Hasan'ın gammazlığın Ehlibeyt'e yakışmayacağını söyleyerek susmayı tercih etmesine dair anlatımın kaynağı da yine *Faslu'l-Hitâb*'dır.⁵⁹ Müellifimizin esere son kez gönderme yaptığı bölümde (567. beyit) ise konu, Hz. Ali'nin Kerbelâ'da şehid olan oğullarıdır.⁶⁰ Lâmiî Çelebi, *Faslu'l-Hitâb* dışında bir kitap adı zikretmez; ancak andığı birkaç müellif ve ravî adı bize kaynakları hakkında bilgi verir. Bunlar, 689. beyitte adını andığı Vâkîdî (ö. 207'den sonra) ile 888. beyitte adını andığı Saîd b. Cübeyr'dir (ö. 94).

Müellifimiz Vâkîdî'den şöyle söz eder:

Böyle kılmuştur rivayet Vâkîdî
Ol belâgat dürrlerin nâkîdî (689. beyit)

Lâmiî Çelebi, maktelinin Vâkîdî'yi kaynak gösterdiği bölümünde Şîmr'in Hz. Hüseyin'in mübarek kesik başını Kufe'deki evine götürmesini ve orada kesik başı alıp temizleyen, ona hürmet eden Şîmr'in hanımının başına gelen mucizevî olayları anlatır (690-745. beyitler). Lâmiî Çelebi'nin buradaki kaynağı Abdurrahman Camî'nin Şevahidü'n-nübüvve'si değil de kendi tercümesidir. Çünkü Molla Camî'nin eserinde böyle bir rivayet bulunmamaktadır. Lâmiî Çelebi, kendisi de bir maktel-i Hüseyin müellifi olan Vâkîdî'nin bu rivayetini bir kaynaktan görmüş, rivayeti önce Şevahidü'n-nübüvve tercümesinde nakletmiş, daha sonra maktelinde kullanmış olmalıdır.⁶¹

⁵⁸ Hâce Muhammed Pârsâ, *Faslu'l-Hitâb*, s. 459-468; Muhammed Pârsâ, *Tevhîde Giriş* s. 486-552, özellikle s. 486-489.

⁵⁹ Hâce Muhammed Pârsâ, a.g.e., s. 538; Muhammed Pârsâ, *Tevhîde Giriş*, s. 530.

⁶⁰ *Faslu'l-Hitâb*'da bu bölümü tespit edemedik.

⁶¹ Vâkîdî'nin rivayeti için bkz. Lâmiî Çelebi, *Şevâhidü'n-Nübüvve Tercümesi*, tertipleyen: Elhac Muzaffer Ozak, İstanbul 1958, s. 270-271.

Saîd bin Cübeyr'den ise şöyle söz eder:

Nakl kılmuştur Saîd bin Cübeyr
Ol saâdet-rehnenînu ehl-i hayr (888. beyit)

Saîd bin Cübeyr'in rivayetine göre Allah, Hz. Peygamber'e, Hz. Yahya'nın katlinden dolayı yetmiş bin insanı helak ettiğini, oğlu Hüseyin için ise iki katını helak etmeye razı olduğunu bildirir (890-894. beyitler). Lamii Çelebi bu rivayeti Molla Abdurrahman Cami'den nakletmiştir. Ancak Şevahidü'n-nübüvve'nin Farsça orijinalinde rivayet Saîd b. Cübeyr tarikiyle İbn Abbas'tan rivayet edilir.⁶²

Maktel-i Âl-i Resul'de anlatıldığı sıraya göre Lamii Çelebi'nin Abdurrahman Cami'den alıntı yaptığı rivayetler şunlardır:

Zeyd bin Erkâm'ın kesik başların Kur'ân okumasına dair rivayeti (758-766. beyitler).⁶³

İbn Ziyâd'ın kesik başının burmuna bir yılının defalarca girip çıkmasına rivayet (916-926. beyitler).⁶⁴

Şimr'in Hz. Hüseyin'in çadırlarının yağmalanması sırasında bir miktar altın bulması ve kuyumcudaca bozdurmak isterken altınların erimesine dair rivayet (930-934. beyitler).⁶⁵

Hz. Peygamber'in Ümmü Seleme'ye bir avuç kızıl toprak emanet etmesine dair rivayet (950-967. beyitler).⁶⁶

Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim'i Hz. Hüseyin'e fidye vermesine dair rivayet (968-980. beyitler).⁶⁷

Sadece Lamii Çelebi'nin Şevahidü'n-nübüvve Tercümesi'nde bulunan rivayetler şunlardır:

⁶² Bkz. Abdurrahman Cami, Şevahidü'n-nübüvve, be-kuşş-i Seyyid Hasan Emin, Tahran 1379, s. 348; krş. Lamii Çelebi, a.g.e., s. s. 265.

⁶³ Abdurrahman Cami, a.g.e., s. 350; Lamii Çelebi, a.g.e., s. 267.

⁶⁴ Abdurrahman Cami, a.g.e., s. 348-349; Lamii Çelebi, a.g.e., s. 265.

⁶⁵ Abdurrahman Cami, a.g.e., s. 3349; Lamii Çelebi, a.g.e., s. 265.

⁶⁶ Abdurrahman Cami, a.g.e., s. 347; Lamii Çelebi, a.g.e., s. 264.

⁶⁷ Abdurrahman Cami, a.g.e., s. 347; Lamii Çelebi, a.g.e., s. 265.

Kemberbendini almak için Hz. Hüseyin'in parmaklarını kesmeye cüret eden ve bu yüzden yüzü simsiyah kesilen deveciye dair rivayet (816-877. beyitler).⁶⁸

Şehadetinden sonra Hz. Hüseyin'in devesini kesip pişiren, ancak et acıdığı için yiyemeyen birkaç alçağa dair rivayet (927-929. beyitler).⁶⁹

Müellifimiz bunlardan başka 573. beyitte, *Faşlu'l-Hitâb*'ı üçüncü kez zikrettiği beytin devamında Kâsım bin Hasan adında birinden bahseder. *Faşlu'l-Hitâb*'da ve *Şevâhidü'n-Nübüvve*'de adına rastlamadığımız bu zatın kim olduğunu tespit edemedik.

Lâmiî Çelebi'nin adını andığı bir başka müellif İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'dir (ö. 863):

Fâzıl-ı Rûm Hızır Bey bin Celâl
Nazm içinde gösterip sihr-i helâl (104. beyit)

Hızır Bey'in, Lamiî Çelebi'nin beyitte manzum olduğuna işaret ettiği eseri *Kaside-i Nûniyye*'sidir. Müellifimiz burada kasidenin (Yazıcıoğlu'nun neşrine göre) 94-95. beyitlerini nakletmiş ve nazmen tercüme etmiştir.⁷⁰ Burada konu, bizim aşağıda ele alacağımız Yezîd'e lanet meselesidir.

Yezîd'e Lanet Etme Meselesi

Allah'ın bağış ve merhametinden uzak olmak anlamına gelen ve la'n kökünden türeyen lanet, sözlükte “kovmak, uzaklaştırmak, iyilik ve faydadan mahrum bırakmak” anlamına gelir. Kur'ân-ı Kerim'de kırk bir yerde geçen lanet kavramı Allah'a, Resulüne, meleklerle, diğer peygamberlere ve insanlara izafe edilmiştir.⁷¹

Yezîd bağlamında lanet meselesi Ehlisünnet âlimleri arasında ihtilaf doğurmuştur. Bu konudaki ilk tartışmanın İbnü'l-Cevzî (ö.

⁶⁸ Lamiî Çelebi, a.g.e., s. 268-270.

⁶⁹ Lamiî Çelebi, a.g.e., s. 266.

⁷⁰ Bkz. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, “Hızır Bey ve Kaside-i Nûniyye'si”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26/1 (1983), s. 588.

⁷¹ Kamil Yaşaroğlu, “Lanet”, *TDVİA*, c. 27, s. 101.

1258) ile Abdulmuğis b. Züheyr Hanbelî Bağdadî (ö. 583) arasında gerçekleştiği rivayet edilir. Abdulmuğis Yezîd'e lanetin caiz olmayacağını iddia edince, İbnü'l-Cevzî *er-Red alâ'l-Mutaassibi'l-Anîd* adında bir risale kaleme alarak Yezîd'e lanetin gerekli olduğunu ileri sürmüştür.⁷²

Adnan Demircan konuyu detaylarıyla işlediği makalesinde Yezîd'e lanet etme çerçevesinde Sünnî âlimleri iki gruba ayırmıştır.⁷³ Aslında makalede üç gruptan söz edilir: Yezîd'e laneti caiz gören âlimler, lanet okunmasına karşı çıkan âlimler ve bu hususta susmayı tercih eden âlimler. Makalenin Yezîde lanet okunmasını uygun görmeyen âlimler bölümünde yalnızca iki isimden söz edilir: Gazzâlî (ö. 1111) ve İbn Teymiyye (ö. 1328). Bu ikisinden ilki Yezîd hakkındaki tereddütlerinden dolayı kircikli bir tavır sergilemeyi uygun görürken⁷⁴, İbn Teymiyye daha ziyade müdafî konumundadır.⁷⁵

Lanet meselesinin Ehlişünnet dünyasındaki tarihsel arka planında hep bir hoşgörü hâkim gibidir. Fakat bizim araştırma konumuz olan makteller, özellikle de Lâmiû Çelebi'nin Maktel-i Âli Resûl'ü çerçevesinde durum hiç de böyle değildir.

Müellifimiz maktelinde lanet meselesine geniş yer verir. Lâmiû Çelebi lanet etme meselesine girmeden önce dinde ölçütün Ehlibeyt muhabbeti olduğunu vurgular. Allah'ı sevmek Resul'ü sevmek; Resul'ü sevmek ise Ehlibeyt'i sevmektir. Ehlibeyt'i sevmeyen bir kimse Allah'ın rahmetinden uzaklaştırılır ve dinden çıkıp küfre girer ve Mârîka'dan olur:

Ânları sevmek Resûl'ü sevmedir
Dîn içinde doğru yolu sevmedir

Sevgisidir hûd Resûl'ün hubb-i Hakk
Hubb-i Hakk'dır âleme düngün sebak

⁷² Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muâviye*, İstanbul 2001, s. 413.

⁷³ Adnan Demircan, "Ehl-i Şünnet Âlimlerine Göre Emevî Halifesi Yezîd b. Muâviye'ye Lanet Okunması Meselesi", *Lanet Kitabı*, Editör: Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul 2009, s. 111-123.

⁷⁴ Adnan Demircan, a.g.m., s. 116; Ayrıca bkz. Ünal Kılıç, *age.*, s. 416-417.

⁷⁵ Adnan Demircan, a.g.m., s. 117-118; Ayrıca Bkz. Adnan Demircan, "İbn Teymiyye'ye Göre Yezîd b. Muâviye'nin Durumu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa 2, (1996), s. 131-137.

Bu sebakdır menba-i ilmü'l-yakîn
Bu sebakdır reh-nümâ-i müttakîn

Pes muhabbet asl-ı dîn oldu bilin
Dîn gerekse âna göre iş kılın

Oldu dîn ehline etmek revâ
Hubb-i evlâd-ı Resûl'ü pişvâ

Bunları red eyleyen merdûd olur
Rahmet-i Hakk'dan ebed matrûd olur

Küfrü hakkında Nebî'den var hadîs
Mârikindir diye ol kavm-i habîs (87-93. beyitler)

Mârîka, Hâricîler için muhalifleri tarafından kullanılan ve dinden çıkmış anlamına gelen bir isimdir.⁷⁶ Lâmiî Çelebi'nin dinden çıkmış anlamına gelen bu sözcüğü kullanması manidardır; zira lanet etme meselesi hakkında Hâce Muhammed Pârsâ'yı ve Hı-zır Bey'i kaynak göstererek Sünnî ulemânın görüşlerini naklettikten sonra tavrını lanet etmekten yana koyarken görüşünü bu inanç üzere temellendirir gibidir. Yezîd'i ve taraftarlarını Mârîka'dan sayarak ötekileştirmiş ve dolayısıyla laneti meşrulaştırmıştır:

Ey diriğâ lik kanı ihtiyâr
Nâgehânî zikr olucak ol şîrâr

Levh-i dilden hak olup bu kîl ü kâl
Terk-i lânet etmeğe kılmaz mecâl (122-123. beyitler)

Ayrıca Lâmiî Çelebi, Yezîd'in aslında Hz. Hüseyin'in katledilmesini istemediğini ileri süren âlimlere cevap verir gibi şöyle der:

Erdiler âhir Yezîd'in katma
Rûzegârın kıl nazar afâtına

⁷⁶ Mârîka, muhalifleri tarafından Hâricîler için kullanılan bir isimdir ve dinden çıkmış anlamına gelir bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hâricîler", *TDVİA*, c. 16, s. 169.

Hâka yüz vurup duâlar sonuna
Kodular başı o kelbin önüne

Eyleyip evlâdı bir bir arz âna
Söylediler kıssayı önden sona

Görücek şâhın serin ol bed-fiâl
Zâhir gösterdi halka infîâl

Dedi gönderttim mi size ben haber
Kim ânı katl edesiz ey ehl-i şer

Tutup ânı gönderin dedim bana
Biatın aliverin dedim bana

Olmuş emrimden tecâvüz ey derîğ
Uymanışsız söze düpdüz ey derîğ

Ger söztünde ânın olsa sıdka yol
Cümlesin birine katl eylerdi ol (783-790. beyitler)

Diğer Türkçe maktelerde de müellifler Yezîd'e (ve taraftarlarına) lanet etme bağlamında benzer çekinceler yaşanmış, ancak hemen hemen hepsi lanet etmeyi tercih etmiştir.⁷⁷ Söz gelimi Lâmiî Çelebi ile aynı gelenekten gelen Yahya b. Bahşî de Yezîd'e ve taraftarlarına lanet etme konusundaki görüşlerini maktelinde şöyle dile getirir:

N'eyledi gör âna ol itten kötü
Pes âna nice etmeyeler laneti

İş bulardır âna lanet ettiren
Ehl-i İslâm'ı bu yola gittiren

Bunun üzre nice olmaz la'an âna
Nice etmez kimse dahl ü ta'an âna⁷⁸

⁷⁷ Bkz. Özlem Demirel, "Maktel-i Hüseyinlerde Beddua", *Lanet Kitabı*, Editör: Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul 2009, s. 137-150.

⁷⁸ Yahya b. Bahşî, *Maktel-i Hüseyin*, Ankara Üniversitesi DTCF Muzaffer Ozak Yz. I/248 varak: 58a.

Lâmiî Çelebi gibi Yahya b. Bahşî de Yezîd'i ve taraftarlarını Hâricî olarak isimlendirerek ötekileştirir ve böylelikle onlara laneti meşrulaştırır.⁷⁹

Eserin Muhtevası

Mukaddime: Allah'a hamd ü senâ, Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyt'ine salât edilir. Eseri niçin yazdığına ve Sinân Bey'in bu konudaki teşvikine değinir. Ehl-i Beyt'in, özellikle İmam Hüseyin'in (as) niteliklerini saydıktan sonra savaşlardan ve düşmanlıklardan bahseder. (1-141. beyitler).

Birinci bölüm: Osmân'ın öldürülmesinden sonra Hz. Ali'nin halife olması, Muâviye'nin buna karşı çıkması, Hz. Ali'nin şehit edilmesi, Hz. Hasan'ın İmam olması. (142-204. beyitler).

İkinci bölüm: Muâviye'nin oğlu Yezîd için biat toplaması, İmam Hüseyin'in ona biat etmemesi, Medîne'den Mekke'ye gitmesi, Kûfe'den mektup alması ve Müslim b. Akîl'in şehâdeti. (205-317. beyitler)

Üçüncü bölüm: İmam Hüseyin'in Kûfe'ye hareketi, üzerine Hürr b. Yezîd komutasında asker gönderilmesi, yanlış yerden giderek Kerbelâ'ya ulaşması. (318-403. beyitler)

⁷⁹ Yahya b. Bahşî maktelinde Yezîd ve taraftarlarına hâricî, Hz. Hüseyin ve dostlarına sünnî der. "Pes ağlan imdi müminler seçilsin sünnî hâriciden /Hasan'dır şol ağu içip çiğercığı çıkan içten" beyitinde tarafların ayrışmasını ister, bkz. Yahya b. Bahşî, a.g.e., varak: 17a-17b. Kerbelâ Olayı'nı anlatırken hâricilerin yaptıklarını anlatacağını söyler: Gel ey sünnî seni anlar bilirsen seni /Hâriciler n'eylediler diyelim dinle ânu" bkz. a.mlf, a.g.e., varak: 29b. Ömer b. Sad'ı Sünnî iken Hâricî olmakla suçlar: "Ol çeriye baş olan Ömer ibn-i Sa'd-ı bed-nihâd/Sünnî-y-iken hâricî olan seg ü şerî'l-ibâd" bkz. a.mlf, a.g.e., varak: 26a. Sünnî-hâricî nitelemesi Yusuf-i Meddâh'm maktelinde de aynı şekilde mevcuttur. Konuyu inceleyen Kenan Erdoğan, ne yazık ki, yalnızca sünnî nitelemesi üzerinde durmuş ve bunu müellifin Sünnî oluşunun delili olarak görmekte yetinmeyi tercih etmiştir. Bkz. Kenan Erdoğan, "Maktel-i Hüseyin, "Manisa Nüshası ve Sünnî ve Hâricî Kavramları Üzerine", *Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ*, Editör: Âlim Yıldız, Sivas 2010, s. 65.

Dördüncü bölüm: Kerbelâ'da Ömer b. Sa'd'ın İmam Hüseyin'den özür dilememesi, İbn Ziyâd'ın Şimr'i savaş için göndermesi ve İbn Ziyâd'ın mektubunun okunması. (404-494. beyitler)

Beşinci bölüm: Âşûrâ günü vuku bulan savaş ve İmam Hüseyin'in ve ashabının şehadeti anlatılır. (495-621. beyitler)

Altıncı bölüm: Şimr'in İmam'ın mübarek başını kesip ailesini esir alması. İmam Hüseyin'in mübarek kesik başını temizleyip saklayan Şimr'in karısının başına gelen mucizevî olayın hikâyesi. (622-746. beyitler).

Yedinci bölüm: İmam Hüseyin'in kesik başının ve ailesinin önce Kûfe'ye İbn Ziyad'a, oradan Şam'a Yezid'e gönderilmesi anlatılır. (747-808. beyitler)

Sekizinci bölüm: İmam Hüseyin şehit olduktan sonra bir devecinin İmam'ın parmaklarını kesmesi, Hz. Peygamber'in gelip deveciye beddua etmesi ve devecinin yüzünün simsiyah olması. (809-880. beyitler)

Dokuzuncu bölüm: Hz. Peygamber'e muhalif olanların helaki ve Hz. Ali'ye başkaldıran hâricilerin öldürülmesi. Lâmiî bu bölümde Muhtâr-ı Sekâfi'nin hurûcuna değinir. (881-937. beyitler)

Onuncu bölüm: Hz. Peygamber'in bir gecede Medine'den Kerbelâ'ya gelmesi, evladının kanlarını toplayıp Ümmü Seleme'ye teslim etmesi ve Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim'i İmam Hüseyin uğruna fidyeye vermesi anlatılır. (938-983. beyitler).

Maktelinin sonunda Hz. Hüseyin'i susuz şehid edenlerin mahşer gününde Kevser havuzundan su içmeyi nasıl isteyeceklerini sorar ve dua talep ederek eserini bitirir. (984-988. beyitler)

Sonuç

Osmanlıca makteller üzerine yapılan çalışmalar hep dilbilim araştırmaları boyutunda kalmıştır. Bizim amacımız olan Anadolu'da Kerbela algısını ortaya çıkarma aracı olarak maktellerin incelenmesi için ise henüz önümüzde kat etmemiz gereken uzunca bir yol bulunmaktadır. Bu bakımdan, makalemizi bir sonuç çıkararak değil de maktel araştırmalarının önünü açacak

soruları gündeme taşıyarak bitirmenin daha uygun olduğu kanaatindeyiz. Bu soruları şu şekilde özetlemek mümkündür: Türkçe maktellerin müellifleri Arapça ve Farsça maktellerden ne ölçüde etkilenmişlerdir? Makteller, öncü metinler olan Ebu Müslim-name gibi destanlarla ne ölçüde irtibatlıdır? Müellif nüshaları ile istinsah edilmiş nüshalar arasındaki farklar nelerdir? Müstensihler maktellere ne ölçüde müdahale etmişlerdir? Müdahalelerde mezhep taassubunun rolü nedir? Makteller nerede ve kimler tarafından okunmuştur?

KAYNAKÇA

ABİSAAB, Rula Jurdi, *Converting Persia: Religion and Power in the Safavid Empire*, I. B. Tauris, Londra, 2004.

AKKOYUN ,Tuğba Erdem, *Lâmiû Maktel-i İmam Hüseyin İnceleme, çeviri yazı, sözlük, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2015.*

ALGAR, Hamid, “Muhammed Pârsâ”, *TDVİA*, c. 30, 563-565.

ALLOUCHE, Adel. *Osmanlı-Safevî İlişkileri Kökenleri ve Gelişimi.* çev. Ahmed Emin Dağ, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.

ALPARSLAN, Ali “Ali b. İlyas Ali”, *TDVİA*, c. 2, s. 400.

ALTINAY, Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik*, Muallim Ahmed Halim Kütüphanesi, İstanbul, 1932.

ANETSHOFER, Helga, “Meşâirü’ş-Şu‘arâ’da Toplum-tanımaz Sapkın Dervişler”, *Âşık Paşa ve Şairler Tezkiresi Üzerine*, Derleyen: Hatice Aynur-Aşlı Niyazioğlu, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.

ARSLAN, Harun, *Kitab-ı Maktel-i Âli Resûl (Giriş-Metin-İnceleme-Sözlük-Adlar Dizini)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.

Âşık Çelebi, *Meşâ’irü’ş-Şu‘arâ*, haz. Filiz Kılıç, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.

BABAYAN, Kathryn, "The Safavid Synthesis: From Qizilbash Islam to Imamite Shi'ism", *Iranian Studies*, 27, 1/4, (1994): 135-161.

BACQUÉ-GRAMMONT, Jean Louis, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safevîler”, Bekir Kütükoğlu’na Armağan, ed. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul 1991.

Bahşî, Yahya b, *Maktel-i Hüseyin*, Ankara Üniversitesi DTCF Muzaffer Ozak Yz. I/248.

BAŞER, Hacı Bayram, *Şeriat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.

Battalnâme, haz. Necati Demir ve M. Dursun Erdem, Hece Yayınları, Ankara, 2006.

BELİĞ, İsmail, *Tarih-i Bursa (Güldeste-i Riyâz-ı İrfan ve Vefyât-i Danışverân-i Nadiredân)*, Bursa 1302.

BEYANÎ Mustafa b. Carullah, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, haz. İbrahim Kutluk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

BOĞALI, İbrahim, *Lâmiî Çelebi Maktel-i Âl-i Resûl*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1971.

BURAK, Guy, "Faith, law and empire in the Ottoman 'age of confessionalization': the case of 'renewal of faith'", *Mediterranean Historical Review* 28, (2013): s. 1-23.

BURSALI MEHMED TAHİR, *Osmanlı Müellifleri*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2000.

CAMİ, Abdurrahman, *Şevahidü'n-nübüvve, be-kuşç-i Seyyid* Hasan Emin, Tahran 1379.

ÇAĞMAN, Filiz, "16. Yüzyıl Sonlarında Mevlevi Dergâhlarında Gelişen Bir Minyatür Okulu", *1. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul 1973, s. 651-652.

ÇİĞ, Kemal, "Türk ve İslam Eserleri Müzesindeki Minyatürlü Kitapların Kataloğu", *Şarkiyat*, 3, (1958), 51-90.

DÂNİŞMENDNÂME, haz. Necati Demir, Hece Yayınları, Ankara, 2006.

DEMİRCAN, Adnan "İbn Teymiye'ye Göre Yezîd b. Muâviye'nin Durumu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa 2, (1996), 131-137.

DEMİRCAN, Adnan, “Ehl-i Sünnet Âlimlerine Göre Emevî Halifesi Yezîd b. Muâviye’ye Lanet Okunması Meselesi”, *Lanet Kitabı*, Editör: Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul 2009, 111-123.

DEMİREL , Özlem, “Maktel-i Hüseyinlerde Beddua”, *Lanet Kitabı*, Editör: Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul 2009, 137-150.

DOĞRU, Rabia, *Kara Vâiz’in Mevlid’i (Metin-İnceleme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2013.

EBA MÜSLİMNÂME, Haz. Necati Demir, Mehmet Dursun Erdem ve Sibel Üst, Destan Yayınları, Ankara, 2007.

EĞRİ, Sadettin, *Lâmiî Çelebi Şerefî’Hînsân (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1997.

ERDOĞAN, Kenan, “Maktel-i Hüseyin, “Manisa Nüshası ve Sünnî ve Haricî Kavramları Üzerine”, *Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ*, ed. Âlim Yıldız, Sivas 2010, 61-66.

ERGİNBAŞ, Vefa, "Problematizing Ottoman Sunnism: Appropriation of Islamic History and Ahl al-Baytism in Ottoman Literary and Historical Writing in the Sixteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 60, 2017, 614-646.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Hâricîler”, *TDVİA*, c. 16, 169-175.

FURÛĞÎ, Asgar, “Kârkerd-i Sûgdârî-i Âşûrâ der Resmî Şoden-i Mezheb-i Şia der Zaman-i Safevîye”, *Mişkât*, Meşhed 1382, Sayı: 82, s. 63-75.

GÖLPINARLI, Abdülbaki, *Yunus Emre Divanı*, Ahmed Halid Kitabevi, İstanbul 1943.

GRUNEBaum, Gustave Edmund Von, *İslamiyet*, çev. E. Nermi Erendor, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.

IMBER, Colin H, "The Persecution of the Ottoman Shi'ites According to the Mühimme Defterleri 1565-85", *Der Islam* 56 (1979): 245-273.

KARA, Mustafa , *Bursa'da Tarikatler ve Tekkeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001.

KARA, Mustafa, "Emir Buharî", *TDVİA*, c. 11, 125-126.

KARAHAN, Abdülkadir, "Lâmiî'î", *İA*, MEB, Ankara, c. 7, 10-14.

KARAMUSTAFA, Ahmet T. " Islamisation Through the Lens of the Saltuk-name", *Islam and Christianity in Medieval Anatolia*, ed. A.C.S. Peacock, Bruno De Nicola ve Sara Nur Yıldız, Farnham, Surrey ve Burlington, VT: Ashgate Publishing, 2015, 349-364.

KARAMUSTAFA, Ahmet T. *Tanrının Kuraltanmaz Kulları*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

KARAMUSTAFA, Ahmet T. *Tasavvufun Oluşumu*, çev. Nagihan Doğan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017.

KÂTİP ÇELEBİ, *Keşfü'z-Zunûn*, çev. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.

KILIÇ, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muâviye*, İstanbul 2001.

KINALİZÂDE HASAN ÇELEBİ, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, Haz. İbrahim Kutluk, Ankara 1981.

KOMORNİCKİ, Stefan , "Les Principaux Manuscrits a Peintures Orientaux du Musee des Princes Czartoryski", *Bulletin de la Societe Française de Reproductions de Manuscrits a Peinture*, XVIII, 167-168.

KURNAZ- Cemal, TATÇI Mustafa, *İstanbul'da Buharalı Bir Mutasavvıf: Emir Buharî*, Ankara 1999.

KUT, Günay, “Lâmi’i Chelebi and His Works”, *Yazmalar Ara-sında*, İstanbul 2005.

LÂMÎÎ ÇELEBÎ, *Makte-i Âli Resul*, Haz. Ertuğrul Ertekin, Kevser Yayınları, İstanbul 2012.

LÂMÎÎ ÇELEBÎ, *Şevâhidü’n-Nübüvve Tercümesi*, tertipleyen: Elhac Muzaffer Ozak, İstanbul 1958.

LATİFÎ, Kastamonulu, *Tezkire-i Latifî*, Dersaadet 1314.

LE GALL, Dina, Osmanlı’da Nakşibendilik (1450-1700), çev. İrfan Kelkitli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2016.

MECDÎ MEHMED EFENDÎ, “Hadâikü’ş-Şakâik”, *Şakâik-i Numaniye ve Zeyilleri*, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989.

MEHMED MUHYİDDİN-İ GÜLŞENÎ, *Menâkıb-i İbrahim-i Gülşeni ve Şemlelizâde Ahmed Efendi, Şive-i Tarikat-ı Gülşeniy-ye*, Haz. Tahsin Yazıcı, Ankara 1982.

MELİKOFF, Irene, *Ebu Müslim Türk - İran Epik Geleneği İçinde Horasan Teberdarı*, çev. Armağan Sarı, Elips Yayınları, Ankara, 2012.

MİLSTEİN, Rachel, *Miniature Painting in Ottoman Baghdad*, Costa Mesa 1990.

MUSTAFA ÂLÎ, *Künhü’l-Ahbâr’ın Tezkire Kısmı*, haz. Mustafa İsen, Ankara 1994.

OCAK, Ahmet Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğunda Din, 14-17. Yüzyıllar”, *Yeniçağlar Anadolu’sunda İslâm’ın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi*, İstanbul 2011.

OCAK, Ahmet Yaşar, Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Sufilik: Kalenderîler, Ankara 1999.

ÖZCAN, Tahsin "Molla Arap", *TDVİA*, İstanbul 2005, c. 30, 240-241.

ÖZÇELİK, Kenan, "Türk Edebiyatında Yazılmış İlk Maktel-i Hüseyin Kimin Eseridir?", *Çeşitli Yönleriyle Kербela*, ed. Âlim Yıldız, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Sivas 2010, c. 2, 7-15.

ÖZÇELİK, Kenan, Yusuf-i Meddâh ve Maktel-i Hüseyin (İnceleme-Metin-Sözlük), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

PÂRSÂ, Hâce Muhammed, *Faşlû'l-Hitâb*, Tahkik: Celil Mesgernejâd, Tahran 2004.

PÂRSÂ, Hâce Muhammed, *Tevhîde Giriş -Faşlû'l-Hitâb Tercümesi-*, çev. Ali Hüsrevoğlu, İstanbul 1988.

SAFA, Zebihullah, "Macera-yi Tahrîm-i Ebu Müslimnâme" *İrannâme*, 18 1365 (1986), 233-249.

SALTIKNÂME, Haz. Necati Demir ve M. Dursun Erdem, Destan Yayınları, Ankara, 2007.

SEHÎ BEY, *Tezkire (Heşt Bihîşt)*, İstanbul 1980.

ŞADÎ MEDDÂH, *Maktel*, Haz. Erdoğan Erbay ve Selahattin Tozlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2015.

TAŞKÖPRÜZÂDE, *Şakâiku'n-Numâniyye fî Ulemâ-i Devleti'l-Osmaniyye*, tahkik: Seyyid Muhammed Tabatabaî Bihbehânî, Tahran 2010.

TERZİOĞLU, Derin, "How to Conceptualize Ottoman Sunnification Subtitle: A Historiographical Discussion", *Turcica*, 44, (2012-2013): 301-338.

TITLEY, Norah M, *Miniatures From Turkish Manuscripts (a catalogue and subject index of paintings in the British Library and British Museum)*, Londra 1981.

VAROL, M. Bahaüddin, *Ehli Beyt: Kavramsal Boyut*, Konya: Yediveren Kitap, 2004.

YAŞAROĞLU, Kamil YAŞAROĞLU, “Lanet”, *TDVİA*, c. 27, 101-102.

YAZICIOĞLU, Mustafa Sait, “Hızır Bey ve Kaside-i Nûniyye’si”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26/1 (1983), 549-588.

İlhanlı Devleti'nde Kullanılan Birtakım Unvan ve İstilahlar

KAAN AKAR

Öz: Dünya tarihini değiştiren olayların başlangıcını, 1206 Kurultayı'nda Cengiz unvanı verilen Temüçin'in Hanlığı ve talihsiz Otrar hadiseleri oluşturmaktadır. Otrar hadisesi sonucu, meşhur Batı Seferine çıkan Cengiz Han, kısa bir süre içinde Türkistan'a hâkim olmuş fakat İran coğrafyasına hâkim olma çabaları akim kalmıştır. Cengiz Han'ın vefatı sonrası, vârislerinin de çabaları netice vermeyince, Cengiz Han'a mizaç olarak en çok benzeyen torunu Mengü'nün Hanlığı sırasında, bu soruna kalıcı bir çözüm bulunması kararlaştırılmıştır. Bu sebeple Mengü Han, kardeşi şehzade Hulagü'yü büyük bir ordu ile İran'a kalıcı çözüm için göndermiştir. Hulagü'nün, Han olarak kurduğu İlhanlı Devleti, Batı Asya'da ve Anadolu coğrafyasında derin izler bırakmıştır. Ömrü nispeten kısa olmasına rağmen Moğol ve Türk tarihini etkileyen bu devlet, bozkır geleneği ile yerleşik Fars kültür medeniyeti arasında şekillenmiştir. Çalışmamızın konusunu İran Moğolları İlhanlılar Devleti'nde kullanılan bazı unvanlar ve istilahlar oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İlhanlı, Moğol, İran, Hulagü, Unvan, İstilah

Some Titles and Aspirations Used in Ilkhan State

Abstract: What makes up the beginning of the changes in the world history are the 1206 are Temüçin's Khanate who was given the title Genghis at the Convention, and the unfortunate Otrar incident. As the result of Otrar incident, Genghis Khan dominated Turkistan in a short while in his campaign to the west. However, his efforts in order to exert dominance in Iran territory had failed. After the death of Genghis Khan, as the efforts of his heirs did not produce any result, it was decided to find a permanent solution to the problem during the khanate of his grandson Mengü who was temperamentally most like Genghis. For this reason, Mengü Khan sent his brother Prince Hulagü to Iran in company with a mass army for a permanent solution. The State of Ilkhans, which was founded by Hulagü, left deep traces in both West Asia and in Anatolia. Although it led a relatively shorter life, this state, which has quite an impact on Mongolian and Turkish history, had been formed through steppe traditions and endemic Persian civilization. Iranian Mongols, some titles and the technical terms used in the State of Ilkhans will make up the subject of this study .

Key Words: İlhanlı, Mongol, İran, Hulagü, Title, İstilah.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi kaganakar@windowslive.com. Bu Makale Yazarın yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Giriş

1206 Kurultayı ile birlikte bütün Moğolların hamı ilan edilen Cengiz Han, halkını bir araya getirdi ve devletini örgütlenme faaliyetlerine girişti. Bu bağlamda meşhur Cengiz Han Yasakları¹ olarak bilinen yasaları meydana çıkmıştır. Yasa ile birlikte Moğolların yönetim sistemi şekillenmiş, iptidai bir topluluk olan Moğol milleti, sistemli ve düzenli bir halk olmaya başlamıştır. 1206 Kurultayı ile birlikte Cengiz Han devlet teşkilatında bir takım düzenlemelere gitmiştir. Otağını korumak için gece ve gündüz bekçileri ihdas etmiştir, ayrıca ordusunu kadim Türk bozkır ordu geleneği olan 10'lu sisteme göre teşkilatlandırmıştır. Cengiz Han'ın kurduğu bu yeni devlet, kısa sürede olağanüstü bir gelişim göstermiştir. Önce Çin seferi, ardından meşhur Batı Seferi ile birlikte Asya'nın büyük bir bölümü ile bu toprakların üstünde yaşayan halklar Türk Moğol İmparatorluğunun malı olmuşlardır. Muhammed Harizmşah'ın yanlış savaş stratejisi sonrası dönemin en büyük Türk İslam devleti olan Harizmşahlar'ın inkırazı ve Muhammed Harizmşah'ın vefatı sonrası, ülkesinin yıkıntıları altından çıkmaya çalışan Celâlettin Harizmşah'ın 10 yıllık amansız direnişi ile karşılaşan Moğollar, Harizmşah'ın Azerbaycan'da yeniden toparlanması ile birlikte batıda İran coğrafyasında hâkimiyetlerini tesis edememişlerdir.

Harizmşah'ın Yassı Çemen Savaşı'nda, Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Alâeddin'e yenilerek desteksiz kalması ve ardından vefatı ile rahatlayan Moğollar, İran coğrafyasında köklü bir hâkimiyet kurmayı arzuluyorlardı. Cengiz Han'ın ölümü ile birlikte 1229 kurultayı sonucunda Han ilan edilen Ögeday Han zamanında Batı Asya'ya yerleşme çabaları devam etti. Curmagon Noyan ve onun yardımcısı konumundaki Baycu Noyan ile birlikte bu bölgenin hâkimiyetini sağlamaya çalışan Moğollar, gerek coğrafyanın amansız oluşu, gerekse bu bölge halklarının direnişi ve dönemin büyük devleti Türkiye Selçuklu Devletinin nüfuzu sebebiyle başarısız olmaktadır. Ögeday Han'ın ölümü sonrası tahta geçen Güyük Han'ın ataları kadar dirayetli bir Han olamaması neticesinde iç çalkantılar ile geçen hükümdarlık süresi Altınorda ile kardeş kanı dökülmesine ramak kala sona erdi. Batı Asya'da Moğol etkisi bu dönemde çok güç bir durumdaydı ve

¹ Bkz. Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, 1. Baskı, Ankara, Çev: Coşkun Üçok, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1967.

Mengü Han'a devamlı yardım talepleri geliyordu. Devletin başında büyük bir sorun olarak duran Batı Asya meselesinin halledilmesi için Mengü Han'ın emri ile kardeşi Hülagu emrine tüm Moğolların asker vereceği bir ordu verildi. Bu ordu, her 10 kişiden 2 kişi olmak üzere kuruldu, Noyanların oğulları ve dahi Han soyundan prensler de bu orduda yer almaktaydı. Mengü Han'ın emri ile bu askerlerin tekrar ana yurda dönüş yapması yasaklandı. Aileleri ve malları ile birlikte hareket eden bu ordu toplamda 600 bin kişiden oluşmuştur. İran coğrafyasına giden bu orduya Teme Çerisi adı verilmiştir. Çalışmamızın ana konusunu İlhanlı Devletinde kullanılan bazı unvanlar ve istilahlar oluşturmaktadır. Bu bağlamda bu unvan ve istilahlara geçmeden önce İlhanlı Devleti hakkında kısa bir giriş uygun gördük.

İlhanlı Devleti

Mengü Han'ın emri ile 1252 yılında İran seferine çıkmaya memur edilen Hulagü, hazırlıklarına başladı,² mancınuk gibi kale muhasara aletleri yapmayı ve kullanmayı bilen ustalar orduya alındı, neft gibi dönemin bombası sayılan yanıcı maddeleri hazırlamakta usta askerler belirlendi. Ordu'ya katılmak üzere tüm Moğol soylularının çocukları çağrıldı ve gelmeleri beklendi. Bu sırada Türk Moğol İmparatorluğu'nda güzergâh üstündeki tüm Noyan ve emirlere yarlıklar gönderilerek, ordunun geçişinin kolaylaştırılması emredildi. Ayrıca ordunun erzak ihtiyacını karşılamak için kanunlar çıkartıldı buna göre herkes bir tagar un ve 50 menn (1 menn 41,65 kilogram) ağırlığında fiçı içkileri temin ederek orduya vermesi yasalaştırıldı.³ Yollar temizlendi, dikenler ve taşlardan arındırıldı, kapalı olan menziller açıldı, bozuk yollar tamir edildi, suyuolları üzerine köprüler kuruldu. Ayrıca ordunun geçeceği menzillerde, hayvanların ot ihtiyacı için halkın otlaklarından faydalanması ve halkın hayvanlarının ot tüketmesi yasaklandı.⁴ Tabi ülke hükümdarlarından asker ve silah takviyesi alındı. Azerbaycan-İran coğrafyasında görevli Moğol valisi Baycu Noyan'a kışlağandan çıkararak yerini Hulagü'ye bırakması emredildi, böylece Baycu Noyan Anadolu topraklarında yeni kışlak arama faaliyetine girdi. Hulagü'ye Büyük Han Mengü tarafından, Haş-

² Alaeddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev: Mürsel Öztürk, 1.Baskı, Ankara, 2014, s.498.

³ Cüveyni, a.g.e, s.499.

⁴ Cüveyni, a.g.e, s.499.

haşilerin ortadan kaldırılması, Abbasi halifesinin itaat altına alınması, orta doğunun ve tabii İran'ın Moğol hâkimiyetine alınıp güçlü bir yönetim kurulması sonrası dönmesi emri verildi. Fakat gelişen olaylar Hulagü'nün dönüşüne izin vermemiş İlhan⁵ olarak, tarihe İran Moğolları adı ile geçen İlhanlı Devletini kurmasını sağlamıştır.

Hulagü Han sonrası, kurultay seçimi ve Büyük Han yarlığı ile yerine Abaka Han geçmiştir, Abaka Han, Büyük Han'a saygısından yarlık gelene kadar tahtta değil, küçük bir sandalyede oturmuştur.⁶ Abaka Han'ın ölümü sonrası yerine Teküder Han oldu, fakat Teküder'in Müslüman olarak ismini Ahmet yapması sonucu, henüz bulunulan coğrafyanın kültürüne karşı direnen Moğollar tarafından hoş karşılanmadı Argun önderliğinde çıkan ayaklanmada Ahmet Teküder Han tahtından indirilerek öldürüldü ve yerine Argun Han çıktı. Argun Han sonrası kısa bir dönem Geyhatü Han'ın iktidarı sonrası reformları ve din değişikliği ile ünlü Gazan Han tahta çıktı ve ismini Mahmud Gazan olarak değiştirip Padişah-ı İslam unvanını kullanmaya başladı. Gazan Han'ın reformları⁷ Moğol dünya görüşünün değiştiğinin göstergesidir. Kurduğu hayır vakıfları ve hayır şehri Şenb-i Gazan ile ykan tahrip eden Moğol'dan, kuran ve imar eden Moğol'a evrilmesinin en önemli kanıtı olmuştur. Gazan Han, Büyük Hanlıktan bağımsızlığını elde ederek Kaan unvanını da kullanan ilk İlhanlı hükümdarı olmuştur. Gazan Han sonrası tahta kardeşi Olcaytu Han geçmiş ve arından Ebu Said Han ile birlikte İlhanlı Devleti inkıraz etmiştir.

Unvan ve İstilahlar

Alçıyân: İlhanlılar Devleti'nde, al tamgaları resmi evraklara vurma görevindeki kâtiplere denmektedir. Farsça bir istilaktır. Alçı, İlhanlılar Devleti'nde Al tamgacı unvanı ile Farsçada çoğul eki olan yân kelimesinden oluşmaktadır. Al tamgacı tabirinin, hâkim coğrafya olan İran'ın Farsça dilinden etkilenmiş halidir.⁸

⁵ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*, 1. Baskı, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1994, s.110.

⁶ Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *TDVİA*, C.12, 2000, s.103.

⁷ Bkz: Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1294-1304)*, Kaknüs Yayınları 1.Baskı, İstanbul, 2009.

⁸ Özgüdenli, a.g.e, s.262; Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, 3. Baskı, Çev: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu 2011, s.317.

Anbâr-i hâssa: İlhanlılar Devleti'nde devletin resmi ambarlarıdır, askeri iktalardan üretilen mahsullerin 50 memm miktarını, her asker devlet ambarı olan anbâr-i hâssa'ya teslim etmek zorundadır.⁹

Arûs-i Mestân: Gâzân Mahmud Han yaptığı reformlar neticesinde, devlete dini bir karakter kazandırmak istemekteydi. Bunun sonucunda şehirlerin sosyal hayatının merkezi olan çarşı ve pazarlarda içki içmek ve sarhoş gezmek yasaklanmıştı. Bu yasağa uymayan sarhoşlar Şiraz şehrindeki arûs-i mestân adı verilen ağaca asılarak idam edilmekteydiler.¹⁰

Bakavul: Bakavulluk¹¹, yine mutfakta aşçı olarak görev yapan Bavurçiden daha yüksek bir makamdır. İlhanlılar Devleti'nde daha sonraki dönemde Bakavul, Çaşnigir vazifesinden farklı olarak askeri bir unvan ve görev halini almıştır. İlhanlılar Devleti ordusunun askeri işlerini düzenleme ve ortaçağ Türk İslam devletlerinde gördüğümüz Divan-ı Arız reisi, Emir-i Arız'ın görev ve sorumluluklarını üstlenmeye başlamıştır. Bakavul, ordunun her askerini teftiş etmeye başlamıştır. Emir-i Arız'ın yaptığı gibi orduyu tam teçhizatlı olarak önünden geçirir ve elinde bulunan kayıt defterlerinden askerin hayvanına, silahlarına ve diğer teçhizatı ile askerin kendisinin durumuna bakardı. Ayrıca bakavul, orduya yeni asker bulunup yazılması, ordunun sayımı ile asker sayısının saptanması, ordu iktalarından gelen orduya ait olan gelirin kayıt, kontrol ve idaresi, ordu içindeki her askerin ihtiyacı olan levazımın temin edilmesi ve askerlere dağıtılması gibi işleri görev edinmiştir. İlhanlılar Devleti ordusunu oluşturan bölük ve birliklerin yürüyüş ve hareket hatlarını tayin ve sevk ile ordu arkasından gelen, ordunun silah, erzak, yedek hayvan gibi tüm lojistik ihtiyacının yönetimi ve sevki, seferin hareket stratejisinin belirlenmesi de onun göreviydi. Eğer çıkılan sefer başarılı olmuş ve ordu savaştan zaferle ayrılmışsa, askerlerin, komutanların ve İlhan'ın yasal hakkı olan ganimetin dağıtım işlerinin yürütülmesini de bakavul sağlamaktadır. Sefer esnasında veya barış halinde iken ordunun çıktığı bir nevi savaş tatbikatı olan geleneksel Moğol avlarında, avlanan hayvanların pay edilmesi işi de daima ba-

⁹ Özgüdenli, a.g.e,s.318.

¹⁰ Özgüdenli, a.g.e,s.377.

¹¹ Spuler, a.g.e,s.298.

kavulların görevidir. Bakavullar Kurultay ve toylarda teşrifatçı olan Türk İslam devletlerinde hacib memurunun muadili olan yasavul ile birlikte çalışır, ona yardım ederdi. Kurultay ve diğer törenlerde eski Türk Moğol geleneği olan oruna göre kimin nerede oturacağı kimin hangi tarafa geçeceği gibi protokol işleri ile ilgilenmektedir. Böylece, düzen bozulmaz devlet adamları hiyerarşik bir düzende törene katılmış olurlardı.

Başlamış: İlhanlılar Devleti'nde, rehberlik, kılavuzluk, komutanlık, liderlik etmek gibi anlamlarda kullanılan Moğolca bir ıstılahdır.¹²

Bavurçi: Çiğer anlamına gelen Bağır kelimesinden türemiştir, çiğerci, aşçı anlamına gelen bir unvandır. Türk Moğol Devleti'nde, İlhanlılar Devleti ve Timurlular Devleti'nde, Bakavulların yardımcı personeli görevini görmektedirler. Saray mutfaklarından sorumludurlar. Mutfağın genel ihtiyaç ve eksiklerini karşılamak aynı zamanda sarayda yemekleri yapmak ile sorumludurlar.¹³

Beratdâr: İlhanlılar Devleti'nde, ülke topraklarının borçlar karşılığında ıktaya verilmesi ve verginin peşin alınması ile devlet hazinesine nakit girdi sağlanması amacı ile verilen beratlarla sahip olan kimselere verilen ve toprağı kullanan anlamına gelen unvandır.¹⁴ Bu ıstılah, Timurlular Devleti'nde vergi toplayıcı olarak da kaynaklarda yer almaktadır. Beratdâr, sahip olduğu bölgede vergiyi kendi topladığı için bu vasfa sahip olmuştur.

Beylerbeyi(Biglâr Bigi): İlhanlılar Devleti ordusunda başkumandan olarak görev yapan generallerin aldıkları unvandır.¹⁵

¹² Fazlullah, *Camiu't- Tevarih (İlhanlılar Kısmı)* Çev: İsmail Aka- Mehmet Ersan- Ahmad Hesami-pour Kheleçani, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.146

¹³ Spuler, a.g.e, s.298; Cüveyni, a.g.e, s.499; Mustafa Uyar, *İlhanlı (Iran Moğolları) Ordusunun Birimleri*, Selçuklu'dan Osmanlı'ya Bilim, Kültür ve Sanat Prof. Dr. Mikail Bayram'a Armağan, 1.Baskı, Konya, Kömen Yayınları, 2009, s.297; Fazlullah, a.g.e, s.14; Osman Gazi Özgüdenli, "Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab-i Reşid'i'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler", *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 1.Baskı, İstanbul, Kakınus Yayınları, 2006s.226; *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal Büyük Selçukiler, Anadolu Selçukileri, Anadolu Beylikleri, İlhaniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara 1988, s.189.

¹⁴ Spuler, a.g.e, s.360.

¹⁵ Spuler, a.g.e, s.436; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara S,1, 1969, s.28; Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsamemeti'l Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, s.28; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 2.Baskı, İstanbul, Yay: Orhan Köprülü, Ötügen Neşriyat, 1986, s.48; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)*, C.1, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, 1981, İstanbul, s.233.

Beytu'l Kânûn: İlhanlılar Devleti'nde Gâzân Mahmud Han'ın gerçekleştirdiği toprak reformu neticesinde yaptırdığı arazi tahrirleri, defatir-i kânûn adındaki defterlere kayıt edilmekteydi. Gâzân Mahmud Han bu defterleri, kanun evi anlamına gelen beytu'l kânûn dairesinde toplatarak arşivlenmesini sağlamıştır. Devlet arşivi görevi gören bu daireye sadece kanun defterleri koyulmuştur.¹⁶

Bidûn Hazine: İlhanlılar Devleti'nde mevcut olan iki hazineden bir tanesidir. Bu hazinenin başında hazinedarlar görev yapmaktadır. Bidûn kelimesi, sıradan, alışılmış, kalın demek iken buradaki anlam bu hazinenin hükümdarın şahsına ait yani özel olmayan, devletin genel hazinesi olduğudur.¹⁷

Bûkâvûlân: İlhanlılar Devleti'nde, ordu işlerini ve her bir askerin gerekli işlerini düzenleme ve ordunun, silah ve teçhizatı ile hayvanlarının tefrişini yapmaktadır. Ayrıca, ordu içinde asker sayısının belirlenmesi, ordu ıktalarından kaynaklanan gelirlerin kayıt altına alınarak düzenlenmesi, askerlerin levazimatının sağlanması ve askerlere dağıtılması işleri ile uğraşan memura verilen isimdir.¹⁸

Bulagurci: İlhanlılar Devleti'nde ordu teşkilatında bir memurdur. Ordu içindeki görevi orduda kaybolmuş, at, eşek, deve, gibi hayvanların savaş araç gereçlerini, gulamları ve cariyeleri bularak sahibine teslim etme işi ile uğraşmaktadır.¹⁹

Câmegi: Ortaçağ Türk İslam devletlerinde ve İlhanlılar Devleti'nde, sarayda görev yapan hizmetkârlara Bistegani gibi 4 ayda bir elbise ve nakit para olarak ödenen maaşlardır.²⁰

Cânâvârdâr: İlhanlılar Devleti'nde, Türk Moğol Devleti'nde olduğu gibi av, yapılacak en önemli uğraştı. Barış zamanı hem yiyecek temini edilmesi hem de askerlik alışkanlığının sürmesi için yapılan ve askeri taktiklerin bir nevi provası olan avlara hükümdar ve devlet büyükleri de katılmaktaydılar. Bu avlarda vahşi

¹⁶ Özgüdenli, a.g.e, s.264; Kemal Ramazan Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakındoğu*, 1. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016, s.103.

¹⁷ Özgüdenli, a.g.e, s.272.

¹⁸ Özgüdenli, a.g.e, s.319.

¹⁹ Mustafa Uyar, "İlhanlılar Devletinin Askeri Teşkilatı", Basılmamış Doktora Tezi, 2007, s. 167.

²⁰ Cüveyni, a.g.e, s.242, Uzunçarşılı, a.g.e, s.227.

hayvanlar da kullanılmaktaydı. Aslan, kaplan, vb yırtıcı vahşi hayvanları eğiterek, bakıcılığını yapan ve onları avlarda kullanımları, gerektiğinde avlarda bu hayvanları yakalayıp avlayan görevliye Cânâvârdâr unvanı verilmektedir.²¹

Cırgamişi: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan Moğolca bir istilaktır, sevinç mutluluk, kutlama, zafer, gibi anlamları vardır. Bir seferden başarı ile dönünce “halk cırgamişi” yaptı gibi kullanılmaktadır.²²

Çav: İlk kullanılan kâğıt paralardandır. Çin kökenli olan Çav, İlhanlılar Devleti'nde, Geyhatı Han zamanından itibaren kullanıma sokulmuştur. Mali sıkıntılar yüzünden devletin kasasının boş kalması sonucunda kullanıma girmiştir. Günümüz para sistemi mantığı vardır yani Çav, altın karşılığı olarak kullanılmaktadır, fakat altın paraya alışık olan halk arasında itibar görmemiş, çarşılarda ticaret durma noktasına gelmiş bu yüzden kullanımdan kaldırılmıştır.²³

Çavhane: İlhanlılar Devleti'nde, Çin kökenli kâğıt para olan Çav'ın kullanılması yürürlüğe sokulup ülke genelinde yaygınlaştırılmaya çalışıldığı zaman Çav basmak ve halkın elindeki altın ve gümüş sikkeler ile değişimini gerçekleştirmek için merkezde ve büyük vilayetlerde kurulan merkezlere verilen isimdir.²⁴

Çavname: Gâzân Mahmud Han tarafından İlhanlılar Devleti'nde kullanılması emredilen kâğıt para Çav'ın kullanımı hakkında emir ve yasakları ihtiva eden resmi yasa belgesidir bir nevi tüzüktür.²⁵

²¹ Özgüdenli a.g.e, s.269.

²² Fazlullah, a.g.e, s.103.

²³ Özgüdenli, a.g.e.s.47; Spuler, a.g.e, s.101; Gregory Abü'l Farac (Bar Hebraeus), *Abü'l Farac Tarihi*, Çev: Ömer Rıza Doğrul, C.2, 2.Baskı, Ankara Türk Tarih Kurumu,1995 s.644; Sümer, a.g.e, s.64; Aksarayî, a.g.e, s.188; Bkz. Melek Özyetgin, “Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kağıt Para Çav'ın Kullanımı”, Ankara, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.1.S.1, Kasım 2004, s.90-104; Moris Rossabi, *Kubilay Han*, Çev: Özgür Özol, 1.Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2015, s.115; Mustafa Uyar, *Moğol İstilas Döneminde Selçuklular*, Selçuklu Tarihi El Kitabı, Ed: Refik Turan, 1. Baskı, İstanbul, Grafik Yayınları, 2012, s.435; Ebü'l Ferec İbnü'l-İbri, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, Çev: Şerafeddin Yaltkaya, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2011, s.7.

²⁴ Özgüdenli, a.g.e, s.270; Spuler, a.g.e, s.329.

²⁵ Özgüdenli, a.g.e, s.270.

Çûb Cezası: Farsça değnek anlamına gelen Çûb kelimesi, İlhanlılar Devleti'nde ve Akkoyunlu Devleti'nde, Yasa'ya ve kabahatin derecesine göre sayı ile uygulanan bir cezadır.²⁶

Çûbânân: İlhanlılar Devleti'nde, hükümdarın veya büyük emirlerin hayvanlarını otlatan çobanlardır. Bu çobanlar vergiden muaf tutulmaktadır.²⁷

Dalay: İlhanlılar Devletinin, Anadolu coğrafyasına hâkim olduktan sonra meydana getirdiği bir toprak idare sistemidir. İncü sistemi ile aynı manaya gelen, yani devlete ait olan miri toprakları ifade eden dalay, Moğol yöneticilerin bu topraklara el koyarak, umuma açmaları neticesinde iltizama verilmekteydi. Dalay toprakları, Muktaların yönetimi altında idare edilmeye başlandı, bu idare sistemi Anadolu'da vergi suiistimallerine ve yolsuzluklara yol açarak halkın maddi olarak bunalıma girmesine sebep verilmekteydi. Dalay kelimesi'nin, çoğunlukla incü ile aynı anlama geldiği düşünülmeye rağmen, bu sistem İlhanlılar Devletinin İran topraklarında görülmemektedir.²⁸

Darhan: İlhanlılar Devleti'nde, bogol sınıfından olan kimselerin özgürlüklerinin efendileri tarafından verilmesi sonucu aldıkları unvandır.²⁹

Dâru's Siyâde: İlhanlılar Devleti'nde, Gâzân Mahmud Han'ın ülkede yaşayan seyitler için yaptırdığı konaklama yerleridir. Seyahate çıkan seyitler bu konaklama yerlerinde misafir olarak yemeklerini yer ve dinlenirlerdi.³⁰

Defâtir-i Kânûn: İlhanlılar Devleti bürokrasinde, Kânûn istilahu toprağın kime ait olduğunu gösteren arazi tahrir kayıtlarını ifade etmek için kullanılmaktadır. Gâzân Mahmud Han tarafından uygulamaya geçen bu sistem, Osmanlı Devleti'ndeki tahrir defterlerinin başlangıcını oluşturmaktadır. İlhanlılar Devleti'nde, Gâzân Mahmud Han'ın yaptığı reformlardan bir tanesi de toprak reformudur. Gâzân Mahmud Han'dan önceki İlhanlılar Devleti toprak sistemi bozulmuş ve hangi arazinin nasıl kullanıldığı tasar-

²⁶ Özgüdenli, a.g.e, s.167; Ebu Bekr Tihrani, *Kıtab-ı Diyarbekriyye*, Çev: Mürsel Öztürk, I.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014, s.187.

²⁷ Özgüdenli, a.g.e, s.268.

²⁸ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 8. Baskı, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2004, s.629; Aksaraylı, a.g.e, s.144; Togan, a.g.e, s.238.

²⁹ Spuler, a.g.e, s.302.

³⁰ Özgüdenli, a.g.e, s.335; Haykiran a.g.e, s.84.

ruf hakkının kimde olduğu tartışmalara sebebiyet vermekte bu da tarımı olumsuz etkilemekte, ekonominin toprağa dayalı olduğu ortaçağ ekonomisinde atıl kalan topraklar, devletin kasasının boş kalmasına sebep olmaktadır. Bunun önüne geçmek için Gâzân Mahmud Han, ülkenin her yerine giderek bütün arazilerin kayıtlarını tutmak için çok sayıda bitikçi görevlendirdi. Bu bitikçiler, ülkedeki her köyü gezerek arazilerin türünü ve cinsini kayıt altına aldılar. Üstlerinde ihtilaf bulunmayan topraklar, vergi toplayıcı mutasarrıfların adları ile birlikte yazıldı ve ülkedeki topraklar, mülk, incü ve vakıf toprakları olarak sınıflara ayrıldı. Bitikçilerin, arazileri yazdıkları bu defterlere, Defter-i Kânûn adı verilmekteydi. Bu defterler bir bölgenin tüm vergileri ile ilgili ayrıntılı kayıtları içermektedir.³¹

Defterhane: İlhanlılar Devleti'nde, reformları ile devletin sistemini ve teşkilatını bir nizam sokan Gâzân Mahmud Han'ın kurduğu bir dairedir. Defterhane, İlhanlılar Devleti'nde devlet arşivi olarak kullanılan bir dairedir. Gâzân Mahmud Han'dan önce İlhanlılar Devleti bürokrasisi bir karmaşa içinde bulunmaktaydı. Kayıtların bazen hiç tutulmadığı, tutulsa dahi eksik olduğu ve gerekli evrakların saklanmadığı dolayısıyla kaybolduğu sistemde Gâzân Mahmud Han, devlette defter usulünü tatbik etmiş ve arşivlenmesini sağlamıştır. Devlette, hükümdar sarayından yani divanlardan çıkan tüm evraklar yayımlanıp yürürlüğe girmeden önce İlhanlı sunulmakta ve bu evrakın bir kopyası defterlere kayıt edilmekte, deftere kayır edilirken bu evrakın hangi kâtip tarafından hangi tarihte yazıldığı da deftere işlenmektedir. Böylece, devlette düzen ve intizam hâkim olup, belirsizlikler ve sorumluluklardan kaçma son bulmuştur. İlhanlılar Devleti maliyesi, vergilerin ve diğer tüm gelir giderlerin kayıt edildiği defterler de tutmaya başladı, bu tutulan tüm defterler, Gâzân Mahmud Han'ın emri ile kurulan devlethane dairesinde depolanmaya ve arşivlenmeye başlamıştır. Devlethaneler sabit olmayabiliyordu, devletin merkezi yani İlhan hangi şehirde ise devlethane de o bölgeye taşınmaktaydı.³²

Dehnişin: Şeybânî Hanlığı ve Batı Türkistan Hanlıklarını meydana getiren yoğun Özbek milleti arasında, yerleşik hayata geçmiş nüfusu ifade etmek için kullanılan isimdir. İlhanlılar Devle-

³¹ Özgüdenli, a.g.e. s.233-264; Walther Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri", Çev: Fikret Işıltan, Belleten Dergisi, C.XIII, S.52, Ekim 1949, s.774; Spuler, a.g.e. s.346.

³² Özgüdenli, a.g.e. s.262.

tü'nde bu istihlah diğ-neşin olarak ve köylü yani yerleşik nüfusun tespiti için kullanılmaktaydı.³³

Didbân: İlhanlılar Devleti'nde, köylerde ve kasabalarda halkın devlet memurlarından kaçmasına yarayan gözcülere verilen isimdir. Didbânlar, köylerde devlet görevlilerin gelişimi gözlemektelerdir. Yüksek bir tepeye çıkan gözcü yolları gözler ve eğer yabancılar geliyorsa hemen köye veya kasabaya haber veririr.³⁴

Divan-ı Mutalââ: İlhanlılar Devleti'nde var olan bir mahkeme çeşididir. Hz. Peygamber dönemi kurulan İslam Devleti'nden başlayarak, Türk İslam devletlerinde yer alan divan-ı mezalimin, İlhanlılar Devleti'nde işleyiş olarak karşılığıdır.³⁵

Doğancı (Kuşçu): Bütün ortaçağ Türk İslam devletleri saray teşkilatlarında var olduğunu gördüğümüz bir makamdır. Altınorda Hanlığı'nda Karahanlı, İlhanlılar ve Akkoyunlular devletlerinde, hükümdarın av kuşlarını besleyen, onların bakımları ile ilgilenen görevlilerdir. Türkistan bozkır ve göçer geleneğinde kuş ile avlanmak çok önemli ve yaygındır.³⁶

Dorost: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan bir para biçimidir. Dorostlar, üst üste konularak kullanılan külçe halindeki para kalıplarıdır. Balış gibi kullanılan dorostlar 100 miskale (425,80 gr) eşittir. Bu tarz para kalıpları, İlhan tarafından verilen büyük bahşiş ve ihسانlarda kullanılmaktadır.³⁷

Emir'ul Hacc: Gazneliler, Büyük Selçuklu, Harizmşahlar İlhanlılar Devleti ve Memlukler devletlerinde, Müslümanların rahatça hacca gitmesi için görev verilen emirlerin aldığı unvandır. İlhanlı-

³³Mehmet Alparğu, *Türkistan Hanlıkları*, Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, C.2, İstanbul 2002, s.269; Özgüdenli, a.g.e.s.293.

³⁴ Özgüdenli, a.g.e, s.287.

³⁵ Özgüdenli, a.g.e, s.329.

³⁶Reşat Genç, *Karahanlılar Devlet Teşkilatı XI. Yüzyıl Türk Hakimiyet Anlayışı ve Karahanlılar*, 1.Baskı, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları,1981,s.231; Spuler,a.g.e,s.299; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, 2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2018, s.14; Sümer, a.g.e,s.17; A.Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev: Hasan Eren, 2.Baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, s.95; Togan, a.g.e, s.233; Hayrettin İhsan Erkoç, *"Anadolu'da Moğol Etkileri (13-15. Yüzyıllar)"*, Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ, Y.13, S.19, Güz 2015, s.54; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 1.Baskı, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, Şubat 2011, s.130; Şadrüddin Ebu'l Hasan Ali İbn Naşir El Hüseyini, *Ahbar Üd-Devlet İs-Selçukıyye*, Çev. Necati Lugal, 1. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943, s.9

³⁷ Özgüdenli, a.g.e, s.279.

lar Devleti'nde, Gâzân Mahmud Han'ın emri ile oluşturulan bir makamdır. İlhanlılar ülkesinden hac yapmak için yola çıkan hacıların ihtiyaçlarının karşılanması ve yolda başlarına kötü bir şey gelmeden güvenle Mekke şehrine varmaları ve sonrasında ülkeye dönmelerini sağlamakla görevlilere verilen unvandır. Gâzân Mahmud Han ilk emir'ul hacc'ı Emir Kutlugşah olarak tayin etmiştir.³⁸

Emir-i Tûkçi: İlhanlılar Devleti'nde, devletin ve özel olarak Han'ın, Tuğ ya da sancağının taşınması ve bu sancağı, korunup, muhafaza edilmesinden sorumlu Emire verilen unvandır. Gazneliler ve Büyük Selçuklu devletleri teşkilatında karşılaşılan Tuğcu unvanlı memur da bu görevi görmektedir.³⁹

Esvabçibaşı: Ortaçağ Türk İslam devletlerinde, Camedâr olarak karşımıza çıkan bir makamdır. İlhanlılar Devleti'nde, hükümdarın giysilerinden ve hilatlerinden sorumludur. Bu giysilerin, korunması, bakımları ve temizlikleri, gerektiğinde hükümdara bunların çıkarılması, hükümdarın giyinmesine yardımcı olunması ve hükümdarın emrettiği devlet görevlileri elçilere veya özel kişilere bu elbiselerin hilat olarak verilmesi işlerinden sorumlu memura verilen unvandır.⁴⁰

Ev Oğlanları: İlhanlılar Devleti'nde, sarayda veya hükümdar otağında hizmet veren genç köleler için kullanılmaktadır.⁴¹

Evarece: Samaniler Devleti'nde evariç olarak karşımıza çıkan bu defter, İlhanlılar Devleti'nde de kullanılmaktadır. Devletin ve büyük eyaletlerin yıllık gelir gider muhasebe hesaplarının tutulduğu defterdir.⁴²

Evçi: İlhanlılar Devleti'nde, hükümdarın sarayının veya çadırının koruyucusu olan askerlere verilen isimdir.⁴³

Eydi ve Novruz: İlhanlılar Devleti'nde, Gâzân Mahmud Han'dan önce bozuk olan sosyal hayatta kendine yer etmiş, bazı emirler ve şehzadelere bağlı olan başıbozuk zorbaların halktan ve tüccarlardan yol keserek topladıkları yasadışı vergidir. Dini günlerde ve nevruz bayramlarında bu zorbalar ticaret yollarının üstünde bek-

³⁸ Özgüdenli, a.g.e, s.338.

³⁹ Özgüdenli, a.g.e, s.53; Göksu, a.g.e, s.14; Fazlullah, a.g.e , s.114.

⁴⁰ Spuler, a.g.e, s.299.

⁴¹ Fazlullah, a.g.e,s.104.

⁴² İsmail Küçük, Türk Devletlerinde Mali Yönetim VIII. - XIII. Yüzyıllar Arası, Mutav, Ocak 2013, s.233.

⁴³ Spuler, a.g.e, s.299.

leyerek veya çarşı ve pazarları gezerek insanlardan zorla para toplar, vermeyenleri dövüp işkence eder ve aldıkları paralar ile meyhanelerde içerlerdi. Gâzân Mahmud Han, sosyal hayatı düzenlemek ve güvenliği sağlamak için bu zorbalarla mücadeleye girişmiş, eydi ve novruz adı altında toplanan paraları yasaklamış ve toplamaya teşebbüs edenleri şiddetle cezalandırmıştır.⁴⁴

Gecige: Kelime olarak, arkada bulunan, ensede boynun arkasında olan gibi anlamlara sahip olan Moğolca bir istilahlır. İlhanlılar Devleti ordusunda, artçı birlikleri ifade etmek için kullanılmaktadır.⁴⁵

Günyengilamişi: İlhanlılar Devleti'nde, yeni gün olan baharın gelişi mealindeki Nevruz'un kutlanması anlamına gelen Moğolca bir istilahlır.⁴⁶

Habbâz: İlhanlılar Devleti'nde, Rab-i Reşidi şehrinde çalışan, görevi ekmek pişirmek olarak fırıncılara verilen isimdir.⁴⁷

Hace-i Serây: İlhanlılar Devleti'nde, devletin ve İlhan'ın özel hazinesinin harcamalarını denetleyen saray ve hazine müfettişine verilen unvandır.⁴⁸

Hâkim: Çoğu zaman Beg, Vali, Emir anlamına gelen hâkim, İlhanlılar ve, Timurîlular devletleri, Delhi Türk Sultanlığı ve Batı Türkistan hanlıkları teşkilatında var olan bir makamdır. Hâkim, devletin eyaletleri ve bunlara bağlı şehirlerinde valilik yapan görevli memurlara verilen unvandır. Hâkim unvanı Şeybânî Hanlığı'nda ve Batı Türkistan hanlıkları'nda da vali anlamında kullanılır. İlhanlılar Devleti'nde, İlhan tarafından bir bölgeye hâkim yani vali olarak atanan görevlilere, valilik hakimiyet alametleri olarak, arslan başı motifi olan Payze, Hilat Alem, Kılıç, Çomak Davul, Sunkur ve Çetr verilmektedir.⁴⁹

⁴⁴ Özgüdenli, a.g.e, s.322.

⁴⁵ Fazlullah, a.g.e,s.140

⁴⁶ Fazlullah, a.g.e,s.136.

⁴⁷ Osman G.Özgüdenli, "Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab-i Reşidi'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler", *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006, s.224.

⁴⁸ Özgüdenli, a.g.e,s.272; Spuler , a.g.e, s.325; Merçil,a.g.e,s.254.

⁴⁹ Özgüdenli, a.g.e, s.172-174; Spuler, a.g.e, s.368; Tihrani, a.g.e, s.61; Fazlullah, a.g.e,s.18; İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*,1.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994,s.192; İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*,1.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2001,s.5.

Hâni Takvim: İlhanlılar Devleti'nde, gündelik hayatta İslam dininin resmi takvimi olan Hicri takvim kullanılmaktaydı. Maliye işleri için Büyük Selçuklu Devleti zamanında ortaya çıkan Celali takvimi, Moğollar ile ilgili geleneklerin yaşadığı zamanlarda ise eski Türklerinde kullandığı On iki hayvanlı Türk takvimi kullanılmaktaydı. Gâzân Mahmud Han, bu takvim karmaşıklığını önlemek için Nevruz başlangıç günü olarak alan Hani takvimi oluşturmuştur. Bu takvimle ay ve güneş yıllarında meydana gelen gün farklılıklarını ortadan kaldırılarak divan ve maliye işleri için bu takvimin kullanılmasını emretmişti.⁵⁰

Hânkâh-i Gâzâni: İlhanlılar Devleti'nde, Gâzân Mahmud Han, ülkesinde yaptığı reformlarla birlikte yaptığı birçok hayır işleri ile sosyal hayatta etkili olmaktadır. İlhanlılar Devleti veziri ünlü tarihçi Reşidüddin Fazlullah'ın teşvik ve tavsiyeleri ile, Bağdat şehrine bir hânkâh yaptırmıştır. Hânkâh-i Gâzâni adı ile bilinen bu hânkâh'da Hafızlar, Şeyhler, Müritler, Müezzinler, Münaviiler⁵¹, Kütüphaneciler, Kapıcılar, Ferraşlar ve aşçılar görev yapmaktaydılar. Bu Hânkâh'da bayram günlerinde, kandil gecelerinde ve ramazan ayında yemekler yapılır ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılırdı. Ayrıca gene ihtiyaç sahiplerine verilecek sadakalar için para ayrılmış ve ihtiyaç sahiplerine verilmiştir. Hânkâh-i Gâzâni'nin mütevellisi olarak Reşidüddin Fazlullah'ın görev yapmaktaydı.⁵²

Hapçaçı(Kundurucubaşı):İlhanlılar Devleti'nde,hükümdarın ayak-kabılarından sorumlu memurdur. Ayakkabıların bakımı, temizliği ve korunmasından sorumludur. Hapçaçı memurunun bir benzeri de Türkiye Selçuklu Devleti'nde, Ser Müzedar memuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Sultan ve Emirlerin ayrı ayrı Ser Müzedarları bulunmaktadır. Türkiye Selçuklu Devleti sarayına, resmi görüşme veya ziyafetler için gelen Emirler yanlarına sadece Ser Müzedar memurlarını alabilmekteydiler.⁵³

Hazin-i Dâru'l Kutub: İlhanlılar Devleti'nde, Rab-i Reşidi şehrindeki kütüphanelerde görev yapan kütüphanecilere verilen unvandır.⁵⁴

⁵⁰ Özgüdenli, a.g.e, s.345; Spuler, a.g.e,s.479.

⁵¹ Özgüdenli, *Rab-i Reşidi*, s.217.

⁵² Özgüdenli, a.g.e, s.307.

⁵³ Spuler, a.g.e, s.299.

⁵⁴ Özgüdenli, *Rab-i Reşidi*, s.221.

Hazri gale: İlhanlılar Devleti'nde olağanüstü durumlarda, yani devletin diğer vergi kaynaklarını toplayamadığı, devletin kasasının boş kaldığı dönemlerde toplanmıştır. Bir bölgeden daha önce vergi toplanmış dahi olsa tekrar bitikçilerin gelmesi ve mahsulü tahmin etmesi ile bu tahminleri neticesinde tekrar bir miktar vergiyi halka yüklemeleri ile toplanmaktadır.⁵⁵

Hola ve Oira: Türk Moğol ve İlhanlılar devletlerinde görülen bir istilaktır. Uzak ve yakın ok anlamına gelen bu unvan, Han'ın şahsi emirlerini ileten elçiler için kullanılmaktadır. Haber okları göndermek eski bir bozkır geleneğidir.⁵⁶

Hucavur: İlhanlılar ve Akkoyunlular devletlerinde, köylülere verilen, askeri ikta olmayıp, geliri kendilerine kalan vergiye tabi topraklara verilen isimdir.⁵⁷

İçkicibaşı: İlhanlılar Devleti sarayında olan bir memurdur. Şerbetdâr olarak da bilinmektedir. Görev itibariyle ortaçağ Türk İslam devletlerinde var olan Şarabdâr unvanlı memura benzerdir ve sarayın mutfağında ve mahzenlerinde mevcut olan içeceklerden sorumludur. Bu içeceklerin temini, yapımı ve hükümdarla birlikte törenler boyunca sunumu onun görevidir.⁵⁸

İdeci(Sabâdâr): Türk Moğol Devleti'nde kullanılan unvanlardan bir tanesidir. İlhanlılar Devleti ve Şeybânî Hanlığı saray teşkilatında görevli bir memurdur. Kurultay veya tertip edilen herhangi bir mecliste katılımcılara kadeh ve kâselerde kımız ikram etmek onun görevidir.⁵⁹

İlçi Hane: İlhanlılar Devleti'nde, yam teşkilatında görevli olan postacı elçilerin Gâzân Mahmud Han'ın emri ile köy ve diğer yerleşim yerlerinden geçmesi ve halkın evinde kalarak onlardan mal, erzak alması yasaklanmıştı. Bu sebeple elçilerin kalması, ihtiyaçlarının giderilmesi için kurulan mekânlara verilen isimdir.⁶⁰

⁵⁵ Hinz a.g.e, s.777

⁵⁶ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*,1. Baskı, Ankara, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, 1990, s.407; Spuler, a.g.e,s.298.

⁵⁷ Erkoç, a.g.m, s.40.

⁵⁸ Spuler, a.g.e,s.299; Erkoç,a.g.m, s.54; El- Hüseyinî, a.g.e,s.67.

⁵⁹ Özgüdenli, a.g.e, s.81; Sümer, a.g.e, s.59; Fazlullah, a.g.e., s.7; Uzunçarşılı, a.g.e, s.189.

⁶⁰ Özgüdenli, a.g.e,s.340; Spuler,a.g.e,s.462.

İncü: İlhanlılar Devleti'nde hükümdarların özel emlakleri olan İncü arazileri veya binalarında çalışan memurlara verilen unvandır.⁶¹

Kâ'im-Mekam: İlhanlılar ve Timurlular devletlerinde, kullanılan bir unvandır. İlhanlılar Devleti'nde, Han veya genellikle Horasan eyaletinin valisi ve tahtın veliahdı olan şehzade geçici bir süre herhangi bir sebepten dolayı tahtından ve makamından uzakta ise oğlu tarafından yerine vekâlet edilmesi durumuna verilen isimdir. Kâ'ini Mekamlık aynı zamanda veliahtlık makamını oluşturmaktadır. İlhanlılar Devleti'nde Horasan valileri bir nevi veliahttırlar fakat Türk İslam devletlerinde veliaht tayini, Gâzân Mahmud Han'ın kardeşi şehzade Olcaytu'yu resmi törenle veliaht atmasına kadar yoktur.⁶²

Kâhurgâ: İlhanlılar Devleti ordusunda kullanılan savaş davullarıdır.⁶³

Kepte'ül: Cengiz Han'ın kurduğu muhafız birliği olan Keptevutların İlhanlılar Devleti'ndeki karşılığıdır. Kepte'ül birlikleri 2 veya 3 bin kişilik gulamlardan oluşmakta ve İlhan'ın sarayında muhafız birliği olarak görev yapmaktadırlar.⁶⁴

Kholan: İran coğrafyasında İlhanlılar Devleti'nde, askeri yükümlülük, savaşa gitme hizmeti manalarına gelen bir ıstılahtır.⁶⁵

Kılıçbaşı: İlhanlılar Devleti'nde, sarayı ve hükümdarı korumakla görevli muhafız birliklerinin kumandanına verilen unvandır.⁶⁶

Kilitdâr: Delhi Türk Sultanlığında saray kapılarının akşam olunca kapatılarak kilitlenmesi ve böylece kimsenin içeri girmemesi, sabah olunca da bu kapıların kilitlerinin açılmasından sorumlu olan memura verilen isimdir.⁶⁷ Kilitdârlar, İlhanlılar Devletinde, şehirlerin kapılarında, türbeler ve diğer türlü yapıların kapılarını kilitleyip açmakla görevlidirler.⁶⁸

⁶¹ Osman Gazi Özgüdenli, "İncü", *TDVİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, C.22, 2000, s.281.

⁶² Özgüdenli, a.g.e, s.246; Tihrani,a.g.e,s.84; Aksarayi,a.g.e,s.179.

⁶³ Fazlullah, a.g.e, s.234.

⁶⁴ Özgüdenli, a.g.e, s.321.

⁶⁵ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, Çev: Heand Andresyan, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1954, s.13.

⁶⁶ Spuler, a.g.e, s.299.

⁶⁷ Muhammed Aziz Ahmet, *Siyasi Tarih ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, Tercüman 1001 Eser Yayınları, İstanbul, 1981,s.325

⁶⁸ Özgüdenli, Rab-i Reşidi, s.217.

Korakçı: Türkçede görmek, gözetlemek, kollamak olarak anlam bulan bu kelime Türk Moğol Devleti'nde yol gözleyen, koruyan bekçi anlamındadır. Çağatay Hanlığı ve İlhanlılar Devleti'nde de bu görevde memurlar vardır. Görevleri, yolların güvenliğini sağlamaktır, ticaret kervanları için yolları gözetlemek ve kollamaktır.⁶⁹

Kurçı: İlhanlılar Devleti'nde Şeybânî ve Buhara hanlıklarında devlet teşkilatı içinde, sarayda görülen bir görevlidir Kurçiler saray muhafızları olarak görev yapmaktadırlar.⁷⁰

Kûtâlçi: İlhanlılar Devleti'nde, kale kuşatmalarında kullanılan mancınıkları yapmak için gerekli olan ağaçları kesen ve atölyelere teslim eden memurlara verilen unvandır.⁷¹

Lapaçe: İlhanlılar Devleti'nde İlhanların giydikleri özel elbiselerdir. Bu elbiseler üzerine Osmanlı Devleti'nde padişahların içlerine giydikleri tılsımlı gömlekler gibi yazılar, şiirler yazılabilmektedir.⁷²

Levha-yi Âdl: İlhanlılar Devleti'nde, yolları korumakla görevli olan râhdârların yol boyunca sayılarının ve yolcuların râhdârlara ödeyecekleri verginin miktarının yazıldığı adalet levhalarıdır.⁷³

Mangulay: Moğolca bir kelime olan Mangulay veya Monkalay, Türk Moğol, Timurlular, İlhanlılar, Akkoyunlular devletleri ve Hive Hanlığı ordusunda öncü birliklere verilen isimdir.⁷⁴

Medrese-i Sitare: İlhanlılar Devleti'nde Olcaytu Han zamanında kurulan bir seyyar medresedir. Ordunun sefere çıkması halinde ordu ile birlikte yol alan medrese, ordugâhın kurulduğu yerde hemen kurulur ve askerlere ders vererek faaliyete geçerdi. Sulta-

⁶⁹Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*,1. Baskı, Ankara, Haz: Serhat Küçük-Erkin Ekrem, Türk Tarih Kurumu, 2014, s.57; Cüveynî, a.g.e,s.116; Yuvalı, a.g.e, s, 16; Abraham Konstantin d'Ohsson, *Moğol Tarihi Denizler İmparatoru Cengiz*, Çev: Bahadır Apaydın,1.Baskı, İstanbul, Nesnel Yayınları, 2008,s.151;Fazlullah, a.g.e,s.113.

⁷⁰ Alparğu, a.g.m , s.266; Fazlullah,a.g.e,s.119; el Hüseyinî, a.g.e,s.72.

⁷¹ Özgüdenli, a.g.e, s.148.

⁷² Özgüdenli, a.g.e, s.240.

⁷³ Özgüdenli, a.g.e, s.344; Spuler, a.g.e,s.467.

⁷⁴Fazlullah, a.g.e, s.103; el Hüseyinî, a.g.e, s.68; İlyas Kamalov, *Moğolların Kalkasya Politikası*, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2003, s.107.

nın otağına yakın bir alanda kurulan bu medresede 6 müderris görev yapmakta ve aynı anda 60 kişiye ders verilebilmekteydi.⁷⁵

Meşaledar: Büyük Selçuklu Devleti'nde, Emaraeü eshabi'l-meşail yani Meşaleciler Emirliği olan bu unvan Timurlular, İlhanlılar ve Akkoyunlular devletlerinde, Meşaledar olarak sarayda ve orduda meşale tutucusu anlamında kullanılır.⁷⁶

Misâshâne: İlhanlılar Devleti'nde, orduya silah yapmakla görevli olan uzların çalıştığı silah atölyelerine verilen isimdir.⁷⁷

Möçhelka: İlhanlılar ve Timurlular devletlerinde, hükümdarın buyruklarını kendilerine tebliğ edilen, binbaşı ve yüzbaşılardan bu emri aldıklarına dair olan, ahidname, mukavale, senet anlamına gelen evraka verilen isimdir.⁷⁸

Muhassıl: Türkiye Selçuklu, İlhanlılar, Timurlular devletleri ve Şeybânî Hanlığı'nda, orta dereceli bir memurdur. Darugalar ile birlikte çalışmaktadırlar ve vergi toplama işi ile görevlidirler. Muhassıl veya Muhassıl hane olarak kaynaklarda geçen bu memurlar, savaş öncesinde ordunun tüm ihtiyaçlarının karşılanması ve giderilmesi, idari görevli memurların maaşları ve yine onların tüm ihtiyaçlarının karşılanması için vergi toplamaktadırlar. Ayrıca, ülkenin içindeki yol, köprü, su kanalları ve han, ribat, kale yapımı ve kalelerin bakımları için alınmakta olan vergilerin de toplanması işlerini muhassıllar idare etmektedirler.⁷⁹

Mulâzim-i Divân-ı Bozorg: İlhanlılar Devleti'nde, Gâzân Mahmud Han, yaptığı toprak reformu neticesinde, ülke içindeki bütün arazileri, Defâtir-i Kânûn'a kayıt etmek için çok sayıda bitikçi görevlendirmişti. Bu bitikçilerin kayıtlarını ve sonrası tapu ve kadastro işlerini denetlemek, teftiş etmek için görevlendirilen müfettişe verilen unvandır.⁸⁰

⁷⁵ Kemal Ramazan Haykıran, "İlhanlılar Devrinde Sürdürülen Eğitim Faaliyetlerine Bir Bakış ve İlhanlı Hükümdarı Olcaytû Han'ın Eğitim Politikası", *Tarih Okulu Dergisi*, Y.9, S.XXVI, Haziran 2016, s.25; Haykıran, a.g.e, s.120.

⁷⁶ Merçil, a.g.e, s.205; Özgüdenli, Rab-i Reşidi, s.219.

⁷⁷ Özgüdenli, a.g.e, s.322.

⁷⁸ Yakubovskiy, a.g.e, s.236; Uyar, İlhanlı Ordularının, s.443; Fazlullah, a.g.e, s.38; Aka, a.g.e, s.188.

⁷⁹ Abdülkadir Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı*, İlem Kitaplığı, İstanbul, 2016, s.292; Küçük, a.g.m, s.238; Tihrani, a.g.e, s.204; Reşidü'd-din Fazlullah, *Camî'ü'l-Tevarih Selçuklu Devleti*, Çev: Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş, İstanbul Selenge Yayınları, 2010, s.182; Aksarayî, a.g.e, s.68.

⁸⁰ Özgüdenli, a.g.e, s.264.

Murettib-Dâ'i: İlhanlılar Devleti'nde, Rab-i Reşidi şehrinde, medreselerde eğitim gören veya şehre gelmiş bulunan kimsesiz çocuklara yemek dağıtan ve bu yemeğin başında ve sonunda yemek duasını yapmakla görevli olan memurdur.⁸¹

Mutasarrıf: Vergi toplama işlerinde, Amillerle birlikte çalışan bir görevlidir. Gazneliler, Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu, Harizmşahlar ve İlhanlılar devletlerinde, Mutasarrıfın görevi ihtiyaca göre vergi memuru ya da vergi müfettişi olarak değişiklik göstermektedir.⁸²

Muzâra'ân: İlhanlılar Devleti'nde, mülk topraklarına sahip olup, bu toprakları belirlenen ürünleri yetiştirmeleri için bir başkasına kiraya veren toprak sahiplerine verilen isimdir.⁸³

Müeyyer el Memalik: İlhanlılar Devleti'nde devletin darphanelerinin başında bulunarak, sikke kesilmesini, sikkelerde devletin koyduğu kural ve yasaklara uyulup uyulmadığını denetleyen darphane yöneticisidir.⁸⁴

Müfredat Defterleri: İlhanlılar Devleti'nde, vilayetlerin harcamalarının aylık olarak yazıldığı ve merkezde maliye divanında kontrolünün sağlandığı defterlere verilen isimdir.⁸⁵

Münavil: İlhanlılar Devleti'nde, Rab-i Reşidi şehrinde kütüphanede çalışan bir memurdur. Münaviller, diğer ortaçağ Türk İslam devletlerinde de görev yapmaktadırlar, kütüphanede kitapların korunması, emanet olarak verilmesi ve sonra zamanı gelince geri alınması gibi işler münaviller tarafından yapılmaktadır.⁸⁶

Narin Hazine: Narin Moğolcada, dar, ince, küçük anlamlarına gelen bir ıstihattır. İlhanlılar Devleti'nde bu ıstihad ile birlikte kullanılan hazine anlam olarak hükümdarın şahsına ait olan hazine demektir. İlhanlılar Devleti hazinesi ikili bir yapı gösterir, hazine devletin ve hükümdarın hazinesi olarak iki kısma ayrılır.

⁸¹ Özgüdenli, Rab-i Reşidi, s.223.

⁸² Cüveynî, a.g.e, s.142; Özgüdenli, a.g.e, s.238; Aksarayî, a.g.e, s.145; Hanifî Şahin, "Câmiu't Tevârih'e Göre Gâzân Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", Bilig, S.73, Bahar 2015, s.208; Merçil, a.g.e, s.131.

⁸³ Özgüdenli, a.g.e, s.288.

⁸⁴ Ənvər Çingizoğlu, *Orta Asırlarda Azərbaycanda Harbi və Mülki Vazifələr*, Bakı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2016, s.229.

⁸⁵ Küçük, a.g.m, s.237.

⁸⁶ Özgüdenli, Rab-i Reşidi, s.224.

Narin Hazinenin başında sadece hükümdarın şahsi hazinesinden sorumlu bir hazinedar görev yapmaktadır.⁸⁷

Örgacüt: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan bağış, hediye, lütuf, ihsan anlamlarına gelen Moğolca bir ıstılahtır.⁸⁸

Ötüğ: İlhanlılar Devleti'nde bir kimseden istek, rica, arzu bildiren, üst makamlara dilekçe olarak sunulan yazıdır. Türkçe bir ıstılahtır.⁸⁹

Padişah-ı İslam: İlhanlılar Devleti'nde, Ahmet Teküder sonrası Müslüman olarak bu dinin sistemli ve teşkilatlı bir şekilde devlette yerleşmesini sağlayan ilk İlhan olan Gâzân Mahmud Han'ın kullandığı bir unvandır. Bu unvanı kullanmasında, dönemin büyük İslam devleti, Memluk Devleti ile girilen amansız mücadeleden de etkisi vardır. Çünkü Memluk sultanları, İlhanlılar Devleti ile mücadeleye dini bir anlam kazandırarak, bütün Müslümanların desteğini alarak İslam coğrafyası üstüne hâkimiyet elde etmeyi amaçlamaktaydı. Müslüman olan Gâzân Mahmud Han, Müslümanlar üzerinde sadece Memluk sultanlarının hâkimiyetini kırmaya çalışmıştır. Padişah-ı İslam gibi unvanlardan olan Sultan-ı İslam unvanı daha önce birçok kez Büyük Selçuklu Devleti sultanları gibi Müslüman hükümdarlar arasında da sıklıkla kullanılmaktaydı. Gâzân Mahmud Han, sultan kelimesi yerine hâkim coğrafya olan İranda Farsça dilinde Avesta da Patihşâyatihiya, Pehlevicede Pâtaşşa olarak geçen, iktidar sahibi kimse anlamına gelen Padişah ıstilahını kullanmayı tercih etmiştir.⁹⁰

Pârsçi: Altınorda Hanlığı'nda ve İlhanlılar Devleti'nde, avlar için eğitilen pars vb, yırtıcı vahşi hayvanları yakalayan ve bu hayvanları eğitip, bakıcılığını yapıp, avlarda hükümdar için kullanan görevliye verilen unvandır.⁹¹

Peymane: İlhanlılar Devleti'nde, Gâzân Han döneminde yapılan reformlardan bir tanesi de ölçü sistemlerindedir. Peymane ölçüsü, İran'da İlhanlılar Devleti'nde, Sirke, Şarap, Yağ ve diğer türlü sıvıların hacimlerinin ölçülmesi için kullanılmaktadır. 10 Tebriz menn,i yaklaşık 8,3 kilogram gelmektedir. 1 Peymane, 8,3 kilogramlık kapların ölçüsüdür.⁹²

⁸⁷ Özgüdenli, a.g.e, s.272; Fazlullah,a.g.e,s.119.

⁸⁸ Fazlullah, a.g.e, s.108.

⁸⁹ Fazlullah, a.g.e, s.122.

⁹⁰ Özgüdenli, a.g.e, s.243; Şahin, a.g.m, s.212; Fazlullah,a.g.e,s.5.

⁹¹ Özgüdenli a.g.e s.269; Yakubovskiy, a.g.e,s.95; Erkoç, a.g.m, s.54.

⁹² Özgüdenli, a.g.e, s.350

Rab-i Reşidi: İlhanlılar Devleti, Gâzân Mahmud Han ile birlikte büyük bir kısmı İslam dinini kabul ettikten sonra, Gâzân Han reformları diye bilinen, sosyal, idari, askeri reform ve değişim sürecine girmiştir. Bu süreç, 100 yıl önce bütün Türkistan coğrafyasını yakıp yıkan Moğol kitlelerinin geçirdiği değişimi yansıtmaması bakımından oldukça önemlidir. Artık yıkan Moğollar yerine, yapan, onaran Moğol çağı başlamıştır. Bu başlayan yeni dönem İran Moğolları olarak bilinen İlhanlılar Devleti'nin içinde hızlı bir sosyal değişimle birlikte ilim ve hayır işlerinin yoğunluk kazandığı şehirleşme faaliyetlerini beraberinde getirmiştir. Gâzân Mahmud Han'ın kurduğu Şenb-i Gâzân'dan sonra ünlü vezir ve tarihçi Reşidüddin Fazlullahda Han'ın yolunu takip ederek Tebriz şehrinin Sorhab mevkiinde bir hayır ve ilim merkezi olarak Rab-i Reşidi adıyla maruf bir merkez kurmuştur.⁹³

Rahdâr: Gazneliler ve İlhanlılar, Timurlular ve Akkoyunlular devletlerinde yolları koruyup kollayan askerlere verilen unvandır. Yolcuların rahatça seyahat etmelerini ve ticari kervanların güvenli bir şekilde yol alabilmelerini sağlamaktadırlar.⁹⁴

Reis'ül Küttab (Baş Yargucu): İlhanlılar Devleti'nde var olan bir makamdır. İranlılar bu makama Reis'ül küttab demektedirler. Bu makamda ki memur, evrak ve kanunname düzenleme işiyle ilgilendirildi. Bu iş Dzarhlık olarak da isimlendirilmektedir. Bu makamın altında çalışan memurlar ve kâtipler vergi tahsili veznedarlığı yapmak, devletin basımevlerini kontrol etmek gibi işlerle ilgilendirildi.⁹⁵

Sadr-ı Cihan: İlhanlılar Devleti'nde, sahib-i divanlara verilen saygı ve şeref unvanıdır. Bilge, yüce, kudretli, bütün dünyanın hocası, bilgini anlamlarına gelmektedir. İlhanlılar Devleti'nde, ilk Sadr-ı Cihan unvanı alan sahib-i divan, Argun Han tarafından bu makama atanan, Sadr'uddin-i Zencâni'dir.⁹⁶

⁹³Rab-i Reşidi hakkında detaylı bilgi için; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, s.207-233

⁹⁴ Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*,1.Baskı, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2014s.178; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*,2.Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1984,s.105

⁹⁵ Spuler, a.g.e, s.315; Sümer, *Anadolu'da Moğollar*,s.12

⁹⁶ Özgüdenli, a.g.e, s.46; El Ömeri,a.g.e,s.35; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*,1. Baskı, İstanbul Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2010,s.40

Sahib-i Divan: Gazneliler Devleti teşkilatında var olan bir memuriyettir. Bu makam ülkede ki idari işlerinin başında bulunan ve vezire karşı sorumlu olan bir memurun makamıdır. Sahib-i Divan, İlhanlılar Devleti'nde vezir unvanına denk gelmektedir. İlhanlılar Devleti'nde sahib-i divan veya sadece sahib divan unvanı alan devlet adamları vezir olarak devlet teşkilatının başına gelmekteydiler.⁹⁷

Sahrâ neşin: Türkistan coğrafyasında, göçebe özellikli halkı tanımlamak için kullanılan bir ıstılahdır. İlhanlılar Devleti'nde de vergilerin tahsili için iki parçaya ayrılan halkın göçer kısmını tanımlamak için kullanılmaktadır.⁹⁸

Savuri: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan bir ıstılahdır, hükümdara sunulan hediye, misafirlere verilen yemek, ziyafet, yiyecekler anlamına gelmektedir.⁹⁹

Sofracı: İlhanlılar ve Timurlular devlet sarayında var olan bir teşrifat ve hizmet memurudur. Sofracılar, hükümdarın sofrasının düzeni ve sofranın hükümdarın önüne taşınmasından sorumlu olarak saray mutfağında çalışmaktadırlar.¹⁰⁰

Sukat: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan, bir başka devlet tarafından gönderilen hediye anlamına gelen Moğolca bir ıstılahdır.¹⁰¹

Sûk-i Gâzân: İlhanlılar Devleti'nde Gâzân Mahmud Han'ın Tebriz şehrinde kurduğu devrin en büyük ve zengin çarşısıdır. Bu çarşıda her meslek dalının ayrı bir yeri, alanı bulunmaktaydı.¹⁰²

Suyurgal: Suyurgal ıstılahı Türk Moğol Devleti'nde, elçilere ve devlet adamlarına verilmektedir. Timurlular Devleti'nde, devlet idaresinde ve savaşlarda üstün başarılar göstererek devlete yararlılık gösteren görevlilere verilen hediyelerin ismidir. Türk Moğol Devleti'nde, Tarhanlık olarak bilinen bu uygulama, İlhanlılar Devleti ile hâkim olunan İran coğrafyasında yerini Suyurgal ıstılahına bırakmıştır. İlhanlılar Devleti'nde, İlhan'ın, kardeşlerine ve kızlarına verilen bu imtiyaz aynı zamanda devlet adamlarına ve

⁹⁷Nesimi Yazıcı, *İlk Türk - İslam Devletleri Tarihi*, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992, s.117; Özgüdenli, a.g.e, s.46; Yuvalı,a.g.e,s.79; Spuler,a.g.e,s.111; Abû'l Farac, a.g.e,s.634;Togan,a.g.e,s.226;Haykıran,a.g.e,s.21; Fazlullah,a.g.e,s.7152

⁹⁸ Özgüdenli, a.g.e, s.293.

⁹⁹ Fazlullah, a.g.e,s.209; el Hüseyinî,a.g.e,s.96.

¹⁰⁰ Spuler, a.g.e,s.299; Aka, a.g.e., s.69.

¹⁰¹ Fazlullah, a.g.e,s.111.

¹⁰² Özgüdenli ,a.g.e,s.305.

İlhan'ın gerekli gördüğü diğer kimselere de verilmiştir. İlhanlılar Devleti'nden sonra, Celayirli, Akkoyunlu ve Safeviler de suyurgal istilası aynı şekil ve işlevde geçmiştir. 15.yy'a geldiği zaman İran coğrafyasında artık iktalı arazilerin yerini sadece suyurgallı araziler almıştır. Suyurgallar genellikle arazidir, suyurgal sahibi bütün vergilerden muaf tutulmaktadır. Suyurgal, irsi olarak sürdürülebilmektedir. Türk Moğol Devleti'ndeki tarhanlık benzeri olarak 9 kuşağa kadar aktarılabilmektedir. Suyurgal, ona sahip olanın mülkü, kendi özel toprağıdır. Suyurgal sahibi olan kişi, o topraklarda yaşayan kimselerin eğer devlete ödedikleri vergiler varsa bu vergilere de sahip olmakta gelirini kendisi almaktadır. Hükümdar tarafından bir kimseye suyurgal verildiği zaman bu yazılı bir belge ile tasdik edilmektedir. Bu belgeye Neşan-ı Suyurgal adı verilmektedir. Timurular Devleti'nde, kaleler ve diğer türlü binalarda suyurgal olarak verilmiştir. Edip ve âlimleri çok seven Emir Timur, bilim adamlarına ve şairlere de ihsan olarak suyurgallar dağıtmıştır.¹⁰³

Süramişi: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan, birini korkutmak, tehdit etmek onu saygıya ve itaat etmeye zorlamak anlamına gelen Moğolca bir istilaktır.¹⁰⁴

Sürgavul: İlhanlılar Devleti'nde ordu teşkilatında görev yapan bir memurdur. Ordu sefere çıktığında ordunun nizamından sorumludur, ana ordudan geride kalmış, ayrılmış, dağılmış askeri toplayarak orduya katmakla görevlidir.¹⁰⁵

Süsün: İlhanlılar Devleti'nde, Cengiz Han'ın kurduğu Yam teşkilatı aynı şekilde işlemekteydi. Yam devletin resmi posta teşkilatıdır ve çalışma sistemi Türk İslam devletlerinde olan Berid teşkilatı ile aynı özellikleri gösterir. Gâzân Mahmud Han, elçilerin ve ulakların köylerden geçişini ve halktan yiyecek almasını yasakla-

¹⁰³ Cüveymi, a.g.e, s.115; Macit, a.g.e, s.294; Spuler, a.g.e, s.358; Göksu, a.g.e, s.78; Kazım Paydaş, "Moğol ve Türk İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", Bilig, Güz 2006, s.195-218; Tihrani, a.g.e, s.44; Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, 1.Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2009, s.85;; Yakubovskiy, a.g.e, s.116; Erkoç, a.g.m, s.44; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 1.Baskı, İstanbul, Kocabalı Yayınevi, 2001, s.221; el Hüseyini, a.g.e, s.89; Aka, Mirza Şahrüh, ,s.189.

¹⁰⁴ Fazlullah, a.g.e, s.199.

¹⁰⁵ Uyar, a.g.t, s.168.

diği için, devlet tarafından yam teşkilatında çalışan kurye, ulak ve elçilere verilen, seyahatte lazım gelen erzaktır.¹⁰⁶

Şahnagi: Türk İslam devletlerinde Şahne olarak bilinen askeri valilerin, İlhanlılar Devleti'nde vergi toplayan mevkidaşları olan darugalar görev yapmaktadır. Bu vergi İranda Darugaların, Anadolu'da, İlhanlılar Şahnelerinin şahsına, yılda bir kez bütün mahsulden %3 oranında alınarak ödenen vergidir.¹⁰⁷

Şenb-i Gâzân: İlhanlılar Devleti'nde Gâzân Mahmud Han'ın yaptırdığı Tebriz yakınlarında bulunan büyük bir şehir ve imaret merkezidir. Hayır işlerine önem veren Gâzân Mahmud Han, hem ticaretin canlanması hem ihtiyaç sahiplerinin faydalanması, medrese öğrencilerini eğitim alması, ibadetlerin rahatça yapılması ve Müslüman olan Han'ın Moğol hanlarının dağlara veya çok uzak yerlere hiçbir iz bırakılmaksızın gömülme geleneklerini artık gereksiz görerek İslam dininde olan türbe geleneğine geçmek istemesi sebebiyle kendisinin de türbesinin içinde olacağı bir şehir yaptırmak istemiştir. Bu şehrin yapımına 1297 yılında başlandı, inşası için 14 bin işçi çalıştı ve yapımı 7 sene sürdü. Gâzân Mahmud Han sonrası da canlılığını bir süre daha devam ettiren şehir ve külliye, İlhanlılar Devletinin yıkılması sonrası ortaya çıkan fetret devirlerinde zarar görmüş ve bakımsız kalarak yıkılmıştır. Yapıldığı dönemde bir şaheser mekân olan Şenb-i Gâzân, Moğol hanlarından bir tanesinin yaptığı en büyük hayır kurumlarından bir tanesidir

Şerâbdâr: İlhanlılar Devleti'nde, Rab-i Reşid şehrinde, tabiplerin ilaçla tedavisini uygun bulduğu hastaların ilaçlarını hazırlamakla görevli olan memura verilen isimdir. Şurubcu olarak da isimlendirilmektedir.¹⁰⁸

Şerik-i Umur-i Divan: İlhanlılar Devleti'nde ikinci vezir konumunda ki görevlidir. Sahib-i divan unvanı ile görev yapan büyük vezirin yardımcılığını yapmaktadır.¹⁰⁹

Şin: İlhanlılar Devleti'nde, mezalim mahkemelerinin düzenlendiği yer için kullanılan bir ıstılahtır.¹¹⁰

¹⁰⁶ Özgüdenli, a.g.e, s.329; Ötemiş Hacı, a.g.e, s.34.

¹⁰⁷ Hinz, Vergi Kitâbeleri, s.780.

¹⁰⁸ Özgüdenli, Rab-i Reşidi, s.224.

¹⁰⁹ Haykıran, a.g.e, s.218.

¹¹⁰ Şihabeddin bin Fazlullah El Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev: Ahsen Batur, 1. Baskı, İstanbul, Selenge Yayınları, 2014, s.80.

Şumâre-i Kopçur: Türk Moğol Devletinin Büyük Han'ı Möngke Han tarafından İran coğrafyasında hâkim olan İlhanlılar Devletine yüklenen bir vergidir. Hayvan sayımı vergisi olan Şumâre-i Kopçur, Türk Moğol Devleti'nde bütün halktan toplanan Kopçur vergisi ile aynı değildir. Emirlerin ve ordunun tüm ihtiyaçları için devletin nakit paraya ihtiyacı olduğu zaman ve ülke içindeki doğal afetlerden dolayı halktan başka vergi alınamayacağı dönemlerde toplanan bir vergidir. Binek olan ve koşumlu hayvanlar hariç ahır ve otlaklarda bulunan bütün hayvanların sayılarak bu sayı neticesinde halka belli bir miktar vergi çıkarılmaktaydı, Şumâre-i Kopçur'u toplayan vergi memurları ve yazıcı kâtiplerin sayım işlemi neticesinde hizmet parası olarak da ücretlerini halktan alma hakları bulunmaktaydı.¹¹¹

Şükürcü: Çetr bir hükümdarlık alametidir. Bu alameti taşıyan görevliye Şükürcü veya Şökürcü unvanı verilmektedir. Timurlular, Gazneliler, Harizmşahlar ve İlhanlılar devlet teşkilatlarında bulunmaktadır. Şükürcü memuru, Çetrdâr olarak isimlendirilmektedir.¹¹²

Tâbkûr: İlhanlılar Devleti'nde, Mahmud Gâzân Han'ın kaldırdığı fakat ondan sonra vasiyet olmasına rağmen, Sultan Olcaytu tarafından tekrar getirilen vergidir. Köylerde oturan halktan hane başına yıllık iki gümüş dinar nakdi olarak alınan vergidir.¹¹³

Tagar: İran coğrafyasında, tahılları ölçmek için kullanılan bir hayvan yüküne tagar denilmektedir. İlhanlılar Devleti hükümdarı Gâzân Mahmud Han, 1 tagar ölçüsünü 100 Tebriz menni olarak belirlemiştir. Bu ölçümün ağırlık miktarı da 83,3 kilograma denk gelmektedir. Aynı zamanda tagar, erzak olarak alınan bir vergidir.¹¹⁴

Tahvilat Defterleri: İlhanlılar Devleti'nde, merkezden vilayetlere gönderilmiş olan paraların kayıtlarının tutulduğu ve kontrol edildiği defterlere verilen isimdir.¹¹⁵

¹¹¹Yuvahı ,a.g.e,s.109.

¹¹²Özgüdenli, a.g.e,s.89; Spuler,a.g.e,s.299; Togan,a.g.e,s.228; Fazlullah,a.g.e,s.54; el Hüseyinî,a.g.e,s.67; Uzunçarşılı, a.g.e,s.183.

¹¹³ Özgüdenli, a.g.e,s.292; Hinz, *Vergi Kitâbeleri*,s.780.

¹¹⁴Hinz, *İslam'da Ölçü*,s.64; Özgüdenli,a.g.e,s.350; Tihrani, a.g.e, s.292;Grigor,a.g.e,s.8; Aksarayî, a.g.e, s.33.

¹¹⁵ Küçük, a.g.m, s.237.

Talgam: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan bir para birimidir. Talgam veya talgami olarak kaynaklarda geçen bu birim saf gümüşten basılmış sikkeler için kullanılmaktadır.¹¹⁶

Tapişmiş: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan bu tabir herhangi bir kimsenin bir başkasını bularak onunla görüşmesi anlamına gelmektedir. Hükümdar tarafından bir kimse ile yapılan görüşmede tapişmiş olarak ifade edilmektedir. Moğolca bir ıstılahtır.¹¹⁷

Tâs-i adl: İlhanlılar Devleti'nde, Gâzân Mahmud Han'm emri ile kadıların yanında bulunan içi su dolu bir tastır. İlhanlılar Devleti'nde, yeni yazılan hüccetler karşılığında eski veya yazımı üzerinde otuz yıl geçip süresi ve geçerliliği dolmuş olan hüccetler bu tasın içine atılarak yıkanır ve üzerindeki mürekkep akıp gider ve hüccet temizlenmiş, yok ve geçersiz olmuş anlamına gelirdi.¹¹⁸

Tegişmiş: Moğolca bir kelime olan teğişmiş, Türk Moğol Devleti'nde, hükümdarın başarılı bulduğu devlet adamlarına veya sadece lütuf olarak verdiği ihsanlarına ve hediyelerine verilen isimdir. Tegişmiş ıstılahı, İlhanlılar Devleti'nde, sorgu anlamında da kullanılmaktadır.¹¹⁹

Tevciyat Defterleri: İlhanlılar Devleti'nde, hazinenin masraflarının kayıt altına alındığı defterlere verilen isimdir.¹²⁰

Tusamış: İlhanlılar Devleti'nde kullanılan Moğolca bir ıstılahtır, birine bir bağışta bulunmak, birşeyi ona vermek, merhamet etmek, bir kimsenin sahipliğine bırakmak, teslim etmek anlamlarında kullanılmaktadır.¹²¹

Tutgavul: Türk Moğol Devleti'nde, Altınorda Hanlığı'nda ve İlhanlılar Devleti'nde, kervanların güvenliğini ve ihtiyaçlarını karşılamak için görevlendirilen muhafız kıtasının komutanına denir.¹²²

Tuzgu: Türkiye Selçuklu Devleti ile ilgili kaynaklarda sık sık geçen bir ıstılahtır. Tuzgu, Türkçe bir kelimedir ve hediye anlamına gelir. Genel anlamda, mağlup olan ordunun veya şehir

¹¹⁶ Özgüdenli, a.g.e, s.280.

¹¹⁷ Fazlullah, a.g.e, s.147.

¹¹⁸ Özgüdenli, a.g.e, s.327.

¹¹⁹ Özgüdenli, a.g.e, s.168; Aksarayî, a.g.e, s.72; Cüveynî, a.g.e, s.452; Fazlullah, a.g.e, s.51.

¹²⁰ Küçük a.g.m, s.237.

¹²¹ Fazlullah, a.g.e, s.93.

¹²² Yazıcı, a.g.e, s.317; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.61; Aksarayî, a.g.e, s.122; Yakubovskiy, a.g.e, s.95; Togan, a.g.e, s.113; Erkoç, a.g.m, s.55

halkının galip olan düşman devletin ordusuna verdiği hem eman, merhamet için hem de geleneksel bir zorunluluk olarak verdikleri yemekler ve gıda maddeleridir. Galip olan ordunun, özellikle İlhanlılar Devletinin, Anadolu hâkimiyeti döneminde, Noyanların Türkiye Selçuklu Devleti emirleri ve halkından tuzgu almaları çok sık görülmektedir. Tuzgu, sadece mağlup ve galip arasında bir durum değildir. Devletin, büyük emirlerine, yerel yöneticilere ve dahi hükümdara bir yere misafir olduklarında, misafir olunan bölge halkı ve yöneticileri de tuzgu vermek zorundadır. Ayrıca, dost ülke ve ordulara ile de karşılaşınca verilmektedir.¹²³

Türktaş: İlhanlılar ve Timurlular devletlerinde, düşman güçlerine veya bölgelerine yapılan ani baskın, beklenmedik hücum olarak geçen istilahlardır.¹²⁴

Uluğ Bitigçi: Türk Moğol ve İlhanlılar devletlerinde, kâtip görevi olan memurların üstünde olan ve başkâtip olarak görev yapan memurdur.¹²⁵

Uz: Mahir, uzman, hünerli bilgili becerikli sanatkâr anlamlarına gelmekte olan Uz veya Uzan istilahu, bir konuda kendini kanıtlamış iş erbabı anlamına da gelmektedir. İlhanlılar Devleti'nde, ordu için silah üretmekten sorumlu silah yapımcılarına uz unvanı verilmektedir silah ustası anlamına gelmektedir..¹²⁶

Ütü: İlhanlılar Devleti'nde, olayların kayıt edildiği resmi tutanaklara verilen isimdir. Divan toplantılarında, meclislerde ve Han ile yapılan görüşmeler ile emir ve fermanlar bu tomarlı kâğıtlara kayıt edilmektedir.¹²⁷

Yabugan Çerik: İlhanlılar Devleti ordusunda kullanılan, esir piyade askerlere verilen isimdir.¹²⁸

Yeşil Tamga: İlhanlılar Devleti'nde, yamalar ve elçilerin denetimi için kullanılır, istasyondan çıkan yamın bulunduğu noktada yeşil tamga ile mühürlenene evrakı, yamın zamanında istenen yerde olup olmadığını tayin için kullanılmaktaydı.¹²⁹

¹²³ Grigor, a.g.e, s.11; Cüveyni, a.g.e,s.499; Ebü'l Ferec, *Târîh*, s.13; Fazlullah,a.g.e,s.16

¹²⁴ Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları)*,s.303

¹²⁵ Spuler,a.g.e,s.365; Özgüdenli,a.g.e,s.112; Yuvalı,a.g.e,s.119; Aksarayî,a.g.e,s.236.

¹²⁶ Özgüdenli,a.g.e,s.322; Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları)*,s.303; Fazlullah,a.g.e,s.48.

¹²⁷ Cüveyni, a.g.e,s.28.

¹²⁸ Spuler, a.g.e,s.438.

¹²⁹ Özgüdenli, a.g.e, s.341; Spuler, a.g.e,s.462.

Yurtçi: Türk Moğol Timurlular, İlhanlı devletleri ile Buhara ve, Şeybânî hanlıklarında bulunan Yürteci unvanlı görevlinin işini yapmaktadırlar. Bu görevliler, çevreyi ve coğrafyayı çok iyi bilen kişilerden oluşmaktaydı, dolayısıyla ordunun sefer yürüyüşü esnasında nerede durarak konaklayacağı ve sonra nerede ana ordugâhın kurulması gerektiği kararını vermek Yurtçu adı verilen bu görevlinin işidir. Ordugâh içinde, hükümdarın otağının ordugâhın neresine kurulacağı kararını da yurtçu almaktadır. Muhtemelen, Şeybânî Hanlığı'nda olduğu gibi, yanındaki yardımcılar ile ordugâhın çadırlarını kurma işlerini de yapmakta ve yönetmektedir.¹³⁰

Zâbit-i evkâf-i Gâzânî: İlhanlılar Devleti'nde, Mahmud Gâzân Han'ın yaptığı sosyal reformlar sonucunda kurduğu vakıflara bakan, bu vakıfların idaresinden sorumlu olan görevli memurdur.¹³¹

SONUÇ

İlhanlı Devletinin kurucu kadrosu klasik bozkırlı yapısına sahiptir, Moğolistan'da doğan Hanların hâkimiyeti sonrası sıra Gazan Mahmud Han gibi İran'da yerleşik kültürde doğan Hanlara gelmiştir. Bunun sonucunda devlette bir kabuk değişimi göze çarpmaktadır. Devletin kurucu unsuru Büyük Han'a bağlı kalmış ve vasal devlet statüsünde ayrıca Cengiz neslinin Tului koluna bağlı oldukları için aile birliği içinde olmaya çalışmışlardır. Fakat İslam dininin etkisi ile birlikte değişen dönem şartları devleti Büyük Hanlıktan bağımsız bir konuma gelmeye mecbur bırakmıştır. Çalışmamızda İlhanlı Devleti'nde kullanılan bazı unvan ve ıstılahları inceledik, bu unvan ve ıstılahlar Moğol dilinin ve kültürünün etkisini taşımakla birlikte yeni dönemin etkilerini de taşımaktadırlar. Gazan Mahmud Han reformları neticesinde daha İslami ve sistemli bir yapıya kavuşan İlhanlı Devlet sistemi, kendinden sonra gelen devletleri etkilemiştir bu devletlerin Türk Moğol sistemine sahip en önemlileri Akkoyunlular ve Timurlular devletleridir. Yerleşik İran ve İslam medeniyetini klasik Türk Moğol devlet yapısı ile birleştiren İlhanlılar, teşkilatlanma yapıları bakımından kendinden sonra gelen devletlerin bir rol modeli olmuştur denilebilir. İlhanlı Devleti sadece Türk Moğol teşkilat-

¹³⁰Spuler, a.g.e, s.298; Tihrani, a.g.e, s.132;Uzunçarşılı, a.g.e, s.286.

¹³¹ Özgüdenli, a.g.e, s.382.

lanma özelliklerini gösteren devletleri değil Osmanlı Devleti gibi dinamizm kaynağı ve coğrafi özellikler farklı olan ve kendinden sonraki yüzyıllarda gelişim gösteren bir devleti de etkilemişlerdir örneğin, Osmanlı Devleti maliye teşkilatlanmasını büyük oranda İlhanlı Devleti maliye teşkilatına göre düzenlemiştir. İlhanlı Devleti, kısa ömürlüdür fakat tarihe bıraktığı iz ömrüne nispeten oldukça uzun süreli olmuştur.

KAYNAKÇA

ABÛ'L FARAC, Gregory, (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev: Ömer Rıza Doğrul, C.2, 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

AKA, İsmail, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*,1.Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001

AKA, İsmail, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*,1.Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.

AKSARAYÎ, Kerimüddin Mahmud, *Müsameretü'l Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk,1. Baskı, , Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

ALİNĞE, Curt, *Moğol Kamunları*,1. Baskı, Ankara, Çev: Coşkun Uçok, Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1967

ALPARGU, Mehmet, *Türkistan Hanlıkları*, Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, C.2, İstanbul 2002

AZİZ, Ahmet, Muhammed, *Siyasi Tarih ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, Tercüman 1001 Eser Yayınları, İstanbul, 1981

BARTHOLD, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*,1. Baskı, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.

BARTHOLD, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*,1. Baskı, Çev: Ah-sen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

CÜVEYNİ, Alaeddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev: Mürsel Öztürk, 1.Baskı, Ankara, 2014.

ÇİNGİZOĞLU, Ənvər, *Orta Asırlarda Azərbaycan'da Harbi ve Mülki Vazifeler*, Bakı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakü, 2016.

D'Ohsson, Abraham Konstantin, *Moğol Tarihi Denizler İmparatoru Cengiz*, Çev: Bahadır Apaydın,1.Baskı, Nesnel Yayınları, İstanbul, 2008.

EBÛ'L FEREC, İbnü'l-İbri, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, Çev: Şerafeddin Yaltkaya, Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2011.

EL HÜSEYNİ, Şadrüddin Ebu'l Hasan Ali İbn Naşır, *Ahbar Üd-Devlet İs-Selçukıyye*, Çev. Necati LUGAL, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1943

EL ÖMERİ, Şihabeddin bin Fazlullah, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev: Ahsen Batur, 1. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.

ERKOÇ, Hayrettin İhsan, *Anadolu'da Moğol Etkileri (13-15. yüzyıllar)*, Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ, Y.13, S.19, Güz 2015.

FAZLULLAH, Reşidü'd-din, *Cami'ü't- Tevarih (İlhanlılar Kısmı)* Çev: İsmail AKA- Mehmet ERSAN- Ahmad Hesamipour KHELEJANI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

FAZLULLAH, Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevarih Selçuklu Devleti*, Çev: Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010

GENÇ, Reşat, *Karahanlılar Devlet Teşkilatı XI.yüzyıl Türk Hakimiyet Anlayışı ve Karahanlılar*, 1.Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981.

GÖKSU, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018

GRİGOR, Aknerli, *Moğol Tarihi*, Çev: Heand Andresyan, 1. Baskı, İstanbul, Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1954.

HAYKIRAN, Kemal Ramazan, "İlhanlılar Devrinde Sürdürülen Eğitim Faaliyetlerine Bir Bakış ve İlhanlı Hükümdarı Olcaytû Han'ın Eğitim Politikası", Tarih Okulu Dergisi, Y.9, S.XXVI, Haziran 2016.

HAYKIRAN, Kemal Ramazan, *Moğollar Zamanında Yakındoğu*, 1. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

HİNZ, Walther, *Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri*, Çev: Fikret İşıltan, Belleten, C.XIII, S.52, Ankara, Ekim 1949.

İZGİ, Özkan, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 1. Baskı, Ankara, Haz: Serhat Küçük-Erkin Ekrem, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

KAFALI, Mustafa, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, 1. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2009.

KAMALOV, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*,1.Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003.

KAYAOĞLU, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*,2.Baskı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1984.

KÖPRÜLÜ, Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*,2.Baskı, Yay: Orhan Köprülü, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1986.

KÜÇÜK, İsmail, *Türk Devletlerinde Mali Yönetim VIII. - XIII. Yüzyıllar Arası*, Mutav, Ocak 2013.

MACİT, Abdülkadir, *Şeybânî Özbek Hanlığı Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı*, İlem Kitaplığı, İstanbul, 2016.

MERÇİL, Erdoğan, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*,1.Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014.

MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular 'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*,1.Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, Şubat 2011.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Moğol İnan'ında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1294-1304)*, Kaknüs Yayınları 1.Baskı, İstanbul, 2009.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab-i Reşidî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler”, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 1.Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “İncü”, *TDVİA*, C.22, 2000.

ÖZYETGİN, Melek, “Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kağıt Para Çav'ın Kullanımı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.1.S.1, Ankara, Kasım 2004.

Paydaş, Kazım, “Moğol ve Türk İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması”, *Bilgi*, Güz 2006.

ROSSABİ, Moris, *Kubilay Han*, Çev: Özgür Özol, 1.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ekim 2015.

ROUX, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*,1.Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

SPULER, Bertold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, 3. Baskı, Çev: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011

SÜMER, Faruk, *Anadolu'da Moğollar*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, S,1, Ankara, 1969.

ŞAHİN, Hanifi, “Câmiu't Tevârih'e Göre Gâzân Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları”, *Bilig*, S.73, Bahar 2015.

TİHRANİ, Ebu Bekr, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev: Mürsel Öztürk,1.Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014

TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)*, C.1, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 1981.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*,8. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004

UYAR, Mustafa, “İlhanlılar Devletinin Askeri Teşkilatı”, Basılmamış Doktora Tezi, 2007.

UYAR, Mustafa, *Moğol İstilas Döneminde Selçuklular*, Selçuklu Tarihi El Kitabı, Ed: Refik Turan, 1. Baskı, Grafik Yayınları, İstanbul, 2012.

UYAR, Mustafa, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunun Birimleri”, *Selçuklu'dan Osmanlı'ya Bilim, Kültür ve Sanat*, Prof. Dr. Mikail Bayram'a Armağan, 1.Baskı, Kömen Yayınları, Konya, 2009.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal Büyük Selçukiler, Anadolu Selçukileri, Anadolu Beylikleri, İlhaniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memluklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara 1988.

YAKUBOVSKİY, A.Yu, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev: Hasan Eren, 2.Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,1976.

YAZICI, Nesimi, *İlk Türk - İslam Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1992.

YUVALI, Abdülkadir, *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri*,1. Baskı, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1994.

YUVALI, Abdülkadir, “İlhanlılar”, *TDVİA*, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, C.12, 2000.